

számára a lény ontológiai státuszának kérdése, miután teljesült a misztikus élmény, amely a teremtmény megalkotásában fejeződött ki. A lény a képzelőerő ontológiai szintjén áll fenn, s mintegy erejét veszti, míhelyt a kabbalista elhagyja azt a kivételes tudatállapotot, amelyben misztikus technikája felidézte a megjelenését.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy Abulafija kabbalájának extatikus képzelőereje nem azonosítható a mi képzelődés és ábrándozás fogalmunkkal. Az általa megjelenített kép mozgása legközelebb talán a *mundus imaginalis* olyan alakjaihoz állhat, mint például a Kerekasztal lovagjainak ünnepélyes léptei (Andrei Pleșu) két hősi vállalkozás között.

Henry Corbin munkássága a maga módján arra irányult, hogy legalább részlegesen helyreállítsa korunk emberének teljesen megszakadni látszó viszonyát ehhez az érzéki-anyagi és intellektuális-szellemi szférák közt félúton elhelyezkedő *mundus imaginalis*hoz. A nagy kérdés persze az, mi is történik a reálképzelet e beláthatatlan mindenségeinek tájajaival és lakóival, ha látogatóik egykor sűrű tömege még jobban megcsappan, ha elmaradnak az odatévedők, s a tudatmindenség e világa végképp elhagyatottá válik. Ha ilyen módon a fizikai és a szellemi világ minden közvetítés nélkül újból összeér, akárcsak a valóságokat képzelő erő megjelenése előtt.

EGY ÉPÍTÉSZA VISSZAEMLEKEZÉSEI NÉGY ORSZÁGBÓL

részlet

I. Gyerek- és ifjúkor Magyarországon

Szülővárosom

1897-ben születtem Pécsen, a Mecsek hegység déli lábánál és lankáin fekvő, akkoriban még idilli dél-dunántúli kisvárosban, amelyet szép román dómtemploma és római-ókeresztény temetőjének maradványai tettek híressé. A római korban Sopianae néven kelta őslakosságú település feküdt itt, ahol az Illíriából Pannóniába vezető hadiút, miután keresztezte a Drávát, a Mecsek hegység akadályába ütközve arra kényszerült, hogy kettéválva megkerülje azt. A hegységet sűrű tölgy- és bükkfaerdők borítják, a lanka alsó része gyümölcsös- és szőlőkertekkel van beültetve. A hegytől keletre fekvő völgyben kőszéntelepek területnek elzúgó aknatornyaikkal, gesztenyeerdőkbe ágyazva. A város, az uralkodó északnyugati szelektől védetten, kellemes klímájú, így helyenként öreg csenevész fügefák is előfordulnak, a százötven évig tartó török uralom emlékei. A hegy mészkövéből friss forrás fakad, amely gyermekkorom idején még az egész 40000-es lakosú várost el tudta látni ivóvízzel.

A déli lankáról érkező a városképet a székesegyház szélesen elterülő épületteste uralja, jellegzetes négy tornyával, kelet felé továbbhaladva pedig a belvárosi plébániatemplom óriási, zölddel befuttatott kupolája. Az épület eredetileg török dzsámi volt, amelynek lapos, iszlám stílusú mennyezetét a múlt század végén magas tetőszerkezettel látták el. Ennek tetején aranyozott kereszt ragyogott egy fekvő holdsarló felett, a török félholdon diadalmaskodó kereszténység szimbóluma.

A két meghatározó épület közötti terület a székeskáptalanhoz tartozott, a kanonokok barokk és rokokó házai álltak itt, míg a középkori eredetű püspöki palota a Dóm tér nyugati oldalát zárta le. Ettől a tértől délre feküdt a háromsoros gesztenyeallé által árnyékolt „Sétatér”, amely a meleg évszakban esténként a fiatalság találkozóhelye volt. A vasárnapi katonazene melletti korzózás különben a város nagy főtérén zajlott, a belvárosi templom előtt, egy nagy, akkoriban még ferde lejtésű, kavicsburkolatú területen középen a Szentháromság-szoborral. Az egyik oldalon a ciszterek gimnáziuma állt, a másikon a városi hotel és a városháza. A gyakori nyári zivatarok alkalmával a főtér és a belőle kiinduló észak-déli fekvésű utcák rohanó hegyi patakokká változtak. Ilyenkor a már készenlétebe helyezett fahidakat a lehető leggyorsabban előretolták a tér mindkét oldaláról, hogy ne akadjon meg az egész gyalogosközlekedés. A városháza északi oldalán csatlakozott a térhez a fő bevásárlóutca, a messze kelet felé vezető Király utca, amely még a főtérnél is gyakrabban szolgált az esti korzózások helyszínéül.

A város társadalmi viszonyait gyermekkorom idején még erősen meghatározta a püspöki udvar befolyása. Az udvarhoz a székeskáptalan mellett tartozott egy papi szeminárium és egy jogi akadémia is, sok külföldi diákkal. Az egyházi oldalon volt ezenkívül a ciszterek gimnáziuma, amely mellett később létrejött a jezsuita rend gimnáziuma is. A két katolikus

gimnázium mellett az állami főreáliskola, ahová én jártam, kisebb jelentőségűnek tűnt, noha azok az erők, amelyek később a társadalom képét átformálták, kétségtelenül innen eredtek.

A vezető katolikus társadalmi réteg mellett, amely kezében tartotta a megyei és városi közigazgatást, valamint a legfontosabb ipari és kereskedelmi vállalatokat és a bankokat egyaránt, volt még egy befolyásos réteg, amely a maga részéről uralta a szabad foglalkozások és a kereskedelem egy részét, s amely túlnyomórészt zsidókból állt. Noha kétségtelenül létezett egy bizonyos egyházilag formált antiszemitizmus, általánosan elterjedt zsidóellenességről aligha lehetett beszélni. A két csoport társadalmi viszonya mindazonáltal távolságtartó volt. A zsidók teljes mértékben kivették a részüket a közéletből; az apám például tagja volt a városi közgyűlésnek, és alelnöke nemcsak a zsidó hitközségnek, hanem a Kereskedelmi és Iparkamarának is, amelynek utóbb az elnöke lett; mindenütt becsülték és közkedvelt volt. A magánéletben azonban a két réteg nem érintkezett egymással, és nem emlékszem arra, hogy „a másik oldalhoz” tartozó, velem még oly jó baráti viszonyban lévő osztálytársaim közül bárki járt volna nálunk, vagy én náluk...

Az otthonunk

A szüleim háza a korábban fallal és árokkal körülvett eredeti városterület délkeleti sarkán állt.¹ Itt vezetett egykor a kelet-nyugati országút, és emlékszem azokra az időkre, amikor a város utcái még nem voltak leaszfaltozva, és ez az út igazi vidéki út volt, nyáron sűrű porral, esős időben mélyen süppedő sárral. Ezen át vezették a haszonállatokat a környező falvakból a közel fekvő gyakorlóteri marhapiacra, ami miatt napközben nem nyithattuk ki az ablakokat a por és a sok légy miatt. De a Barnum-cirkusz aranyfogú elefántjai is itt, az ablakaink előtt vonultak el felséges léptekkel, nyomukban a tigrisek és oroszlanok ketreceivel. Előttünk masfrozta el a katonák a közeli laktanyához, és a velünk szemben lévő sarkon áldották meg és hintették meg szenteltvízzel, útban a távolabbi temető felé, a szegény emberek koporsóit, majd a pap karingjét a tömjéntartót lóbaló karéneses fiú karjára vetette, mielőtt mindketten hazamentek volna. Így korán megtanultam az első latin szavaimat a halotti imádságból: „circum dederunt...”.

A házunk mögött azonban egy másik világ nyílt. Magas juharfákkal övezett kicsi és csendes kert, a közepén kerek virággyással, benne rózsák és egy csoport piros *Canna indica*, amelynek fekete, gyöngyszerű gyümölcsét mi, gyerekek minden évben türelmetlenül vártuk... A kert szomszédságában, egy magas kovácsoltvas kerítés mögött óriási cementszett udvar terült el, az egyik oldalán hatalmas tárolóhelyiségekkel körülvéve, a másik végén pedig nagyapám háza állt, földszintjén a bornagykereskedés ódivatú irodájával, amelyben apámmal közösen tevékenykedett. Ősszel, a szüret után az egész udvar nyüzsgött a járművektől, amelyek az erjedő musttal teli nagy boroshordókat szállították ide. A hordók betöltötték az udvart, egészen addig, amíg az ellenőrzéseket követően tartalmuk a kigyózó fekete tömlőkön át fokozatosan el nem tűnt a mély pincék kapui mögött. A pincehelyiségek messze a telkünkön túlra nyúltak, és két szintben az egész egykori várárkon végighúzódtak, titokzatos katakombákként, ahová nekünk tilos volt belépni.

Ennek a birodalomnak az uralkodója kora gyerekkoromban még az anyai nagyapám² volt, akit csodáltam, magas növésű, erő sugárzó férfi volt, selymes ősz hajjal és ápolat ősz szakállal. A családfáját a bécsi császári udvari kereskedő és főrabbiig, Samson Wertheimerig (1658–1724) vezette vissza. Alakját az egész városban legendássá tették távoli utazásai: járt Egyiptomban, ahonnan egy bérelt bárkával egészen Karthumig vitorlázott a Níluson,

¹ A szülői ház: Felsőmalom u. 24. [A jegyzeteket a szöveg közreadói, Gantner Eszter és Schweitzer Gábor készítették – A szerk.]

² Wertheimer Jakab (1832–1915)

és eljutott az Északi-fokra is, ahol útközben egy északonrveg faluban tett pihenőn bemutatták II. Oszkár királynak, aki kíséretével ugyanabban a vendégházban szállt meg.³ Az esetet büszkén mesélte nekünk; aligha gyaníthatam, hogy egy jó fél évszázaddal később megismerkedem majd ennek az uralkodónak az unokájával.⁴

Hasonlóképp érdekesek voltak számomra az ezekről az utakról származó emléktárgyak, amelyek egy nagy üvegszekrényben álltak. Volt köztük edény, amely egy egyiptomi sírból származó gabonát tartalmazott, egy különös növény magvakkal teli megkövesedett gyümölcssei, szkarabeuszok, egy egyiptomi ásatásról származó dombormű egy harcosfej töredékével, etruszk vázák, Tanagra-figurák és sok más minden. Különösen izgalmas volt számomra két nagy kazetta, amelyekben egyiptomi templomokat, piramisokat és szobrokat ábrázoló régi acélmetszetek voltak. Az archeológia és az antik művészet iránti későbbi érdeklődésem valószínűleg innen eredeztethető. Volt továbbá egy ólomskatulya is, tele antik érmékkel, amelyeket a nagyapám már korán odaajándékozott nekem, és amelyekből egyes darabokat még ma is őrzök a gyűjteményemben.

Amikor még egészen kicsik voltunk, a nagyapám szívesen üldögélt a gyerekszobánkban, és figyelte, ahogy játszunk. Akkoriban csak ketten voltunk testvérek, a nálam három évvel idősebb nővérem⁵ és én, miután középső testvérünk, egy vakon született kisfiú négy éves korában meghalt.⁶ Tisztán emlékszem a fehér gyerekágyra, amelyben felravatalozva feküdt, és amelyhez odavezettek minket, hogy elbúcsúzzunk tőle. Anyám a szomorú esemény után évekig komor volt és sokat betegeskedett, alig találkoztunk vele. Öt évvel később új fiútestvér⁷ érkezett, majd rövidesen egy kislány⁸ is, anyám pedig szemlátomást összeszedte magát. Intenzív szeretete azonban a két kicsinek szolt; csak később, már szinte felnőttként tudtam bensőségesebb viszonyba kerülni vele. Ebben az időszakban halt meg nagyanyám is, s szüleim, hogy nagyapám magányát enyhítsék, néhány éven keresztül rendszeresen átküldtek hozzá ebédelni. Míg az iskolában és otthon magyarul beszélünk – apám az erdélyi határ mellől származott, szinte teljes egészében magyar környékről –, a nagyapám többnyire németül beszélt, ahogyan a városi zsidó lakosság egész idősebb generációja. Így tanultam meg éppolyan folyékonyan németül, mint magyarul.

Hogy ez a franciával ugyanígy történt, azt az olasz Barborini⁹ kisasszonynak köszönhetem, akit roppant kalandos sorsa Pécsre vetett, és aki franciára és olaszra tanította a város fiataljait. Apja II. Abdul Hamid szultán udvari építésze volt, ő pedig sokoldalú nevelésben részesült az akkori Konstantinápoly egyik francia kolostorában. Élénk intelligenciájából és muzikalitásából adódóan nemcsak a nyelv, hanem a francia irodalom és történelem iránt is fel tudta kelteni érdeklődésünket. Neki köszönhetem többek között a Napóleon iránti, néhány évig tartó rajongásomat is: az asztalomon évekig ott állt Canova fiatal Bonapartét ábrázoló mellszobrának márványmásolata, amit a szüleim egy olaszországi útról hoztak nekem. Még fontosabb azonban, hogy érdekelni kezdett a sok építészeti rajz, amelyek Barborini kisasszony lakásának falait borították, apja tervrajzainak és épületeinek finoman lavírozott perspektívái; a székesegyház mellett ez volt ébredő építészeti érdeklődésem egyik korai ösztönzője.

³ II. Oszkár (1829–1907) – 1872 és 1905 között Svédország uralkodója. A találkozás történetéhez lásd: Egy pécsi találkozása Oszkár királlyal. *Pécsi Napló*, 1907. december 11., 3.

⁴ VI. Gusztáv Adolf (1882–1973) – 1950 és 1973 között Svédország uralkodója.

⁵ Füchsl/Forbát Emília (1893–1944)

⁶ Füchsl Jenő (1895–1899)

⁷ Füchsl/Forbát Elemér (1904–?)

⁸ Füchsl/Forbát Irma (1906–1944)

⁹ Barborini Laura (1869–1926) – Péccsett élő ének- és nyelvtanár. A visszaemlékezésekből említett édesapa, Giovan Battista Barborini (1820–1891) egyike volt azon itáliai építészeknek, akik a 19. század második felében évtizedeken keresztül az Ottomán Birodalomban működtek.

Nyári örömök

Minden évben, miután befejeződött a tanév, Szent Péter és Pál napján átköltöztünk nagyapám hatalmas nyári házába,¹⁰ amely egy nagy szőlős- és gyümölcsös kertben állt, magasan a város feletti lankákon. Itt gyűlt össze a szerteágazó rokonság mindkét szülőm részéről, legfőképpen a gyerekek, akik a nyári szünetet nálunk, „vidéken” tölthették. És valóban olyan volt itt, mint vidéken. A birtok déli részén elterülő mezőn virágozott az összes vad mezei virág, a lakóház körüli öreg hársfák a legkülönfélébb énekesmadarak fészkeltek, így a meleg, nap-sütötte levegő mindig madárhangtól rezgett. Éjszakánként tücskök szárai ciripeltek. A birtokon ősrégi vadgesztenyeallé haladt át, amely árnyékot adott, legöregebb fájának felsőbb régiói pedig menedékkül szolgáltak számomra, ha zavartalanul akartam olvasni. Visszagondolva ezekre a nyarakra, még ma is hallom néha, amint apám legkisebb, zongoraművész húgának¹¹ játéka betölti a levegőt. Itt váltak életem részeivé Beethoven, Mozart és Scarlatti szonátái, valamint Bach *Das wohltemperierte Klavierja*, amelyek aztán soha többé nem is hagytak el.

A korai nyárárszakák, amelyeket gyakran egy lugasban töltöttünk a szőlőhegy legmagasabb pontján, a hullócsillagokat számolva, szintén felejtethetlenné maradtak, fejünk felett a világító tejjúttal, a Nagymedvével és a Cassiopeiával. Erről a pontról a székesegyház tornyai felett elnézve az egész déli horizontot be lehetett látni, Nagyvarsány távoli hegycsúcsáig, amely valószínűleg egy kialudt vulkán volt.¹² Zivatarok után itt-ott új csillag villant fel a sötét horizonton, távoli tüzek fényei villámsújtotta paraszti udvarokban, majd hamarosan megszólaltak a segítséget nyújtó városi tűzoltóság szirénái is.

A nyári emlékekhez hozzátartoznak ezek a viharok, amelyekhez foghatók később soha nem éltem át. A kékfekete, világító villámokkal feltöltött felhők hirtelen, sietős menetben tornyosultak a Mecsek hegység nyugati lankái felett, s először tompán guruló mennydörgés, majd recsegő becsapódások követték őket. Ezzel egyidőben köröskörül a hegyekben eldördültek a viharágyúk lövései, hogy szétszórják az esőfelhőket, amelyeknek nem sok sikerrel. Végül lezúdult a zivatar, mintha dézsából öntenék, magával sodorva az agyagos talajt az alattunk fekvő város meredek utcáiba.

A szőlőskertek felett kezdődtek a Mecsek erdővel benőtt részei, mögöttük pedig több kilométer hosszan terültek el völgyek, elszórt erdészházakkal és vendéglőkkel, itt kószáltam a legszívesebben egyedül. Még messzebb feküdt nyugati irányban a távoli Jakab-hegy, ahová az iskolatársakkal kirándultunk tanítási szünnapokon, a pálos rend öreg, düledező kolostorromjával, amelyben egy egész cigány-nemzetiség megtelepedett sátraival.

Iskolaéveim későbbi nyaraiból néhányat a Magas-Tátra legjobb helyén töltöttem, a Csorba-tónál, egy nagy, sötét tengerszem mellett, majdnem 1400 méternyire a tengerszint felett, óriási fenyőerdők között, a tisztásokon mohával és páfránnyal. A tó a Magas-Tátra hegység láncán fekszik, a Poprád-völgy szélén, környékéről be lehet látni a Szepesi-síkságot, a másik oldalon pedig az Alacsony-Tátra látszik, fel-felbukkanva a vonuló felhők rései között. Emlékszem az órák hosszát tartó kirándulásokra, amelyeket a hegység belsejébe tettem, elhaladva a magas vízesések előtt, és a tengerszem-csúcs megmászására, ahonnan a lengyel oldalon egészen mélyre, Zakopánéig le lehetett látni. Felejthetetlen marad az áramló Dunajecen tett tutajos kirándulás is, amely egy kis faluban ért véget, ahol csak hosszú fekete kaftánt viselő lengyel zsidók laktak. A Csorba-tó – éppúgy, ahogy az egész szlovák környék az akkori Felső-Magyarországon, ahol a háború alatt is el kellett töltenem két évet – egyfajta második hazámmá vált. Számítalan emlék köt azokhoz az emberekhez, akikkel itt fiatal koromban évente találkoztam, s akik közül sokakat később, felnőttként idegen országokba száműzve

¹⁰ A nyári ház: Kaposvári u. 21.

¹¹ Füchsi Jenny (1873–1942) – a Grünfeld-vonónégyes hangversenyein hallhatta zongorajátékát a közönség. Lásd például: *Az Újság*, 1910. december 11., 15.

¹² A Harsányi hegy nem vulkanikus eredetű, valójában mészkőből képződött.

láttam újra viszont. Ki tudná elfelejteni a nagy magyar színésznő, Márkus Emília Romola nevű lányát, aki akkoriban balettiskolába járt, majd táncosnőként a csodálatos Nyiszinszkij élettársa lett,¹³ megosztva vele tragikus sorsát?... Vagy az átható tekintetű és finomra nyírt ősz szakállú Sigmund Freudot, aki feleségével és lányával mindig ott töltötte vakációját?...

Technikai csodák

1907-ben Frigyes főherceg és párja ünnepélyes jelenlétében országos kiállítás nyílt Pécsen, amely kitöltötte az egész nyári szünidőnket. Annyi volt a látnivaló, hogy már a felsorolás is meghaladná az emlékezés kereteit. Amire azonban a legjobban emlékszem – a „kinematográf” mellett, amely egy sátorban állt, s ahol háttorzongató történeteket adtak elő zongorakísérettel –, az a nagy léghajó volt, amelybe két napon át töltötték a világítógázt, míg egyre nagyobb és nagyobb lett, hogy aztán vasárnap ünnepi ceremóniák és az egész város ujjongása kíséretében a magasba emelkedjen. Az utaskísérők a város rendőrfőnöke¹⁴ és a népszerű, ragyás főispán, gróf Benyovszky¹⁵ voltak, az utóbbi mint a kormány legmagasabb rangú képviselője, aki, mielőtt megszabadult volna a nehéz homokzsákoktól, kísérfőnökének lepecsételt borítékot adott át, amelyben a nézők szerint a végrendelete volt...

Ebben az időszakban jelent meg városunkban az első „automobil”, amelyhez különösen szoros kapcsolat fűzött iskolatársam és legjobb barátom, Pali¹⁶ révén, aki a zsidó népiskola egyik tanárának fia volt. A kapcsolatot a használt gyújtógyertyákkal kezdődött, amelyeket Pali előhúzott a zsebéből egy Trentinóban töltött nyarat követően, ahol energikus anyja a szüreti időszakban egy barátjának szőlőbirtokán tevékenykedett. Aztán viszont megjelent a nagy Itala-autó is a maga valójában, hogy Pécsen telegen át, ahol nem csekély feltűnést keltett. Mindebben számunkra még egy izgalmas titok is rejlett: Pali Trentinóban szerzett barátját, a sofőr Ettore-t olasz irredantaként üldözték az osztrák hatóságok, és a pécsi tél után Olaszországba akart menekülni. Így érintett meg minket már egészen korán annak a vihar-nak az első szele, amely tíz évvel később a Dunai Monarchia feloszlásához vezetett.

1909-ben Blériot¹⁷ átrepülte a csatornát, és mi rögtön hozzáálltunk, hogy megépítsük monoplánjának modelljét, amely gumiszalag-meghajtással magasra repült a nagy cementudvarunk fölött. 1910-ben Budapesten nagy versenyrepülést rendeztek,¹⁸ amelyen én is részt vehettem, minden akkori repülőgéptípus és a repülés összes nagysága képviseltette magát. Ott volt a két Wright, Farman, Santos-Dumont és Blériot vetélytársa, a kis Paulham, aki keskeny Antoinette-jével 1030 méteres új csúcstól állított fel... Fél évvel később Pécsre jött egy ismeretlen francia, Léon Versepuy,¹⁹ aki napokon át hasztalanul próbálgazott, hogy felemelkedjen a levegőbe egy apró Santos-Dumont-géppel. Végül feltornászta magát hatméteres magasságba, majd a földre zuhant, és eltört az egyik szárnya. A propellerének egy darabját hosszan őriztem.²⁰

¹³ Márkus Emília (1860–1949) leánya, Pulszky Romola (1891–1978) 1913-ban kötött házasságot Vaclav Nyiszinszkijel (1889–1950).

¹⁴ A rendőrség élén ekkor Oberhammer Antal (1871–1930) h. rendőrfőkapitány állt.

¹⁵ Benyovszky Móric (1872–1936) – 1906 és 1910 között Pécs és Baranya vármegye főispánja.

¹⁶ Bodó Pál (1897–1975) – író, újságíró, műfordító. Édesapja Bodó (Weisz) Mór, a pécsi izraelita hitközség iskolájának a tanára volt.

¹⁷ Blériot, Louis (1872–1936) – francia mérnök és pilóta.

¹⁸ Szabó Attila: Az első nemzetközi repülőverseny Budapesten. In: *A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Évkönyve II.* Szerk.: Csáki Krisztina. Budapest, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, 2013. 260–281.

¹⁹ Versepuy, Léon (1881–1954) – francia pilóta.

²⁰ Lásd: Versepuy gépe megromlott. *Pécsi Napló*, 1910. szeptember 10., 5. Néhány nappal korábban azonban több ezer néző jelenlétében sikeres repülést hajtott végre Pécsen. Lásd: Hurrá,

Az ezután következő néhány évetem a fizikai kísérletek és mindenféle gépek iránti érdeklődés uralta, ami valószínűleg minden korombeli fiú életéhez hozzátartozott. Otthon hamarosan egész gyűjteményem volt berregő és villámokat szóró elektromos készülékekből, amikor pedig ezek már nem voltak képesek új mutatóványokra, egyik tanárunk hatására, aki sikeresen keltette fel diákjai érdeklődését tárgya iránt, az éveken át félretett zsebpénzemből kémiai laboratóriumot alakítottam ki a szobámban, amit néhány robbanás és savaktól elszíneződött szőnyegek jeleztek... Ilyesfajta időtöltéseim egy ideig azáltal is megerősítést nyertek, hogy apám épp ebben az időben zárta be egyre rosszabbul menő bornagykereskedését, megvásárolt viszont egy régi sörfőzdét, és modernizáltatta. Jó néhány órát eltöltöttem ott, a gépek és az épüldfélben lévő új épületek között. Hamarosan azonban már sokkal jobban vonzott a magas hűtőtorony, amelynek tetejéről tavasszal felvázolhattam a virágzó gyümölcsöskertekre nyíló kilátást. A néhány évig tartó fizikai és kémiai érdeklődésem után egyre inkább – miközben szívesen kószáltam a város új épületeinél is – a rajzolás és a festés vált a kedvenc elfoglaltságommá, az utolsó iskolaévek olykor egészen intenzív munkája mellett.

Valószínűleg ritka dolog, hogy az ember nem szorongással gondol vissza az iskolaéveire, mint arra az időszakra, amikor szabad fejlődésében értetlen tanárok akadályozták meg. Én viszont szívesen idézem fel utolsó iskolaéveimet, amelyek során néhány tanárunkra már inkább barátként tekinthettünk, akik szövetségeseink voltak abban a törekvésben, hogy megszabadulhassunk az ódivatú tanterv által ránk kényszerített kötöttségektől. A fővárosban a századforduló körül ébredő, a kulturális és politikai élet minden területén jelentkező szellemi megújulás, amely a radikális szépirodalmi folyóiratban, a *Nyugatban* – élén a költő Ady Endrével –, valamint a Társadalomtudományi Társaságban és az 1900-ban alapított *Huszadik Század* című tudományos folyóiratukban öltött testet, lassan a nagyobb vidéki városokban is érezte hatását. Egyelőre azonban még megpróbálták távol tartani ettől a mozgalomtól az iskolát, amelynek irodalom- és történelemoktatása a régi nemzeti kulcsszavakon nyugodott. A felsőbb évfolyamokon voltunk viszont néhányan, akik tehetséges és érdeklődő diákként meg akartuk kísérni a régi láncok lerázását. Ennek útját az iskola régi „önképzőköri” hagyományának megújításában láttuk, aminek keresztülvitele a kör titkáraként az én feladatomban lett. Három különböző csoportot hoztunk létre, az irodalom, a képzőművészet, valamint a zene és a természettudományok számára, s ez lehetővé tette, hogy mind a három területen egyidejűleg végezzünk koncentráltabb önképzőköri munkát, messze túllépve az iskola szakterületének határait. A csoportokban folyó munka főleg az adott tárgy témáiban írt dolgozatok megvitatásából állt, továbbá a művészeti csoportban kamara- és szülőzenei darabok előadásából, mert volt közöttünk néhány rátermett zenész is. A zongoristánk például Halász Dezső²¹ volt, jó barátom, akit később még viszontlátunk majd.

Érdeklődési köröm radikális átalakulását nem utolsósorban egy távoli rokonunk²² nagy könyv- és grafikai gyűjteménye ösztönözte: a rokon egy magánbank fiatal társtulaj-

Versepy! *Pécsi Napló*, 1910. szeptember 6., 3.

²¹ Halász Dezső (1897–?) – Forbát Alfréd iskolatársa a Pécsi Állami Főreáliskolában. A két világháború közötti időszakban Zágrábban élt.

²² Ullmann Marcell (Mór), az 1913-ban csődbe jutott Ullmann M. Károly Bank- és Váltóüzlet egyik belfagya volt, aki utóbb 1915. május 30-án Drohobyc térségében tartalékos főhadnagyként halt hősi halált az első világháborúban. Az Ullmann-bankház bukásához lásd Gál Zoltán: A pécsi magánbankárok felemelkedése és bukása a XIX. század derekától az 1930-as évekig. In: *Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből*. Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső. Pécs, Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara – Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2005. 41–44.

donosa volt, visszavonultan élő különc, aki a legcsekélyebb érdeklődést sem mutatta az öröklött üzlet iránt, s a kisváros fullasztó atmoszférájából inkább az európai szellemnek abba a gazdag és ragyogó világába menekült, amely századunk első évtizedeiben élte virágkorát. Könyvtárában ott volt az újabb német és skandináv irodalom minden műve, amelyekről az iskolánkban mit sem lehetett hallani, Gerhard Hauptmann, Thomas Mann, Rilke és Hofmannsthal, Ibsen, Strindberg és egyéb szerzők, akiket itt ismertem meg. Különösen Ibsen volt rám nagy hatással, akinek „lángjáról” – apám szkeptikus fejrészai mellett – tanulmányt is írtam.

Talán még az irodalomnál is erősebben hatottak rám ebből a gyűjteményből az új könyvművészet darabjai; az irányzat Angliából terjedt át a kontinensre, fő képviselői William Morris, Walter Crane és Aubrey Beardsley voltak. Ekkor ismerkedtem meg azoknak a modern művészeti irányoknak a kezdeteivel, amelyekkel tíz évvel később közeli viszonyba kerülhettem. Itt láttam először Kandinszkij *A kék lovasát* és Franz Marc alkotásait, valamint olvastam Kandinszkij első írását, *A szellemiség a művészetben* című szöveget.

Az irodalmi és művészeti megvilágosodásnak ez a forrása egyszer csak hirtelen apadt el. A bank 1913 őszén csődbe ment, megrázva a város jó néhány vagyonát és ipari üzemet, a gyűjteményt pedig elárverezték. A bank tulajdonosának, akivel az évek során szoros barátságot kötöttem, el kellett fogadnia egy állást egy fővárosi könyvesboltban, ahol néha találkoztam vele, mielőtt néhány évvel később elesett volna a kárpáti fronton. Néhány könyvet, amelyek különösen kedvesek voltak számomra, apám megvásárolt nekem az aukción;²³ ma is őrzöm őket...

A könyvművészetben belül különös érdeklődéssel fordultam az ex librisek felé. Imre barátom,²⁴ a munkásbiztosító vezetője, a szociáldemokraták csodált titkárának, Hajdu Gyulának a testvére szisztematikusan gyűjtötte az ex librisek nyomtatott képeit. Ennek a gyűjteménynek a hatására én is elkezdtem ellátni az ismerőseimet különböző ex librisekkel. Később, amikor ennek híre ment, egy művészeti és gyűjtőszervezet, a budapesti Szent György-céh számozott mappában kiadott tízet a rajzaim közül réznyomatban, száz példányban, amelyet a sajtó olcsón átvett. Onnantól kezdve fizetett megrendeléseket kaptam ex libris-vázlatok készítésére.

Mindezek után a gyakorlatban is el akartam sajátítani azokat a grafikai és nyomtatási eljárásokat, amelyekkel a fent említett könyvgyűjteményben ismerkedtem meg. Erre egy kis nyomdában és litográfiai műhelyben nyílt lehetőségem, ahol a vezető engedélyével a szabadidőmet eltöltöttem. A tájakat ábrázoló skicceimet hamarosan már magam is kőre tudtam rajzolni és nyomtatni. – Végül részt vehettem egy tanulmányúton, amelyet a magyar könyvnyomdák és kiadók szövetsége az ún. „Bugra”-ra, a lipcsei nemzetközi könyvművészeti és grafikai kiállításra szervezett.²⁵ Éppen tíz voltam az érettségimen, és noha az ugyanezekben a napokban Szarajevóban eldőrdült lövések elkomorították a világot, apám megengedte, hogy elutazzak.

A háború kitörése

Ez volt az első nagyobb külföldi utam, ha eltekintek az apámmal a bécsi művészeti múzeumokba tett látogatástól, valamint egy internátus által szervezett gyalogos kirándulástól, amelynek során Tirolból a Felső-Engadinon és az olasz tavakon át a Simplon-hágó fölött jutottunk Svájcba. Miután áttanulmányoztam a kiállított könyveket és a grafikai eljárás-

²³ Elárverezett pécsi könyvtár. *Pécsi Napló*, 1914. április 1., 3.

²⁴ Hajdu Imre (1884–1975) – a Pécsi Kerületi Munkásbiztosító Pénztár ügyvezető igazgatója, Hajdu Gyula (1886–1973) ügyvéd, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, egyetemi tanár fivére.

²⁵ „Bugra” – Internationale Ausstellung für Buchgewerbe und Graphik.

kat, elhagytam a könyvnyomdászok társaságát, és először életemben egyedül, saját terveim szerint utaztam tovább. Néhány napot Drezdában töltöttem, túlnyomórészt az elővár (Zwinger) festménygalériájában, ahol a sixtusi Madonna szinte semmilyen, ifjabb Hans Holbein és Lucas Cranach viszont annál mélyebb hatást gyakorolt rám. Pompásnak találtam a városképet a Zwingerrel, az udvari színházzal, a templommal és a kastéllyal. A Zwinger mögötti kis tavon eveztem, és megnéztem az udvari színházban egy Hamlet-előadást, ahol Hamlet dikciójának szász csengésében gyönyörködtem... Végül Hellerauban megcsodáltam Tessenow épületeit, amelyeket épp akkortájt fejezett be a Dalcroze-iskola számára.

A következő állomás Weimar volt, ahol néhány napot barangoltam. A Goethe-ház hangulata mélyen megérintett; miközben a kis alabástrom mellszobrokat szemléltem Goethe dolgozószobájában, újra elfogott a korábbi, Napóleon iránti és sokak által gúnyolt csodálatom érzése is. És ebben a városban élt egykor egyik kedvenc költeményem, a *Don Carlos* szerzője is. Hogy is sejthettem volna, hogy egyszer még éveket fogok itt eltölteni?

Voltaképpen azt terveztem, hogy Nürnbergben keresztül Münchenbe utazom, hogy eredetiben is láthassam a Régi Képtár könyvekből már olyan jól ismert képeit. Az utolsó júliusi napokat Nürnberg várában és színes gótikus templomaiban töltöttem. Hisz még soha nem láttam középkori építésű városrészt. – És akkor jött hirtelen augusztus 1-jén a hadüzenet, amely azon nyomban véget vetett ezeknek a szép napoknak.

A hazaút nem volt mentes a nehézségektől. Csak néhány nap múlva jutottam el egy zsúfolásig tömött éjszakai vonattal Passauig. Minden állomáson be kellett várunk a szembejövő vonatokat, amelyek teli voltak lelkesen éneklő katonákkal. Végül megérkeztünk, és a Duna-parton ott füstölt a Duna-Gőzhajózási Társaság lapátkerék-meghajtású gőzöse, amelyet jól ismertem egy korábbi, az Alsó-Dunára tett iskolai kirándulásból, s amely három nap alatt Mohácsig vitt. Ott várt rám az öreg kocsisunk a kocsival és a lovakkal, és néhány órán belül felbukkant a Mecsek hegység.

Otthon mintha az egész város megváltozott volna. A legtöbb osztálytársam már egyenruhában volt, hiszen mindegyikük idősebb volt nálam legalább egy évvel. Hogy a helyzet komolyságához igazodva én is tegyek valamit, a következő két hónapban, mielőtt az egyetemen elkezdődött volna a tanítás, összetrombitáltam a fiatalabb iskolatársakat, és cserkészcsoporthoz alakítottunk, amely sokféle feladatot el tudott látni. A Vöröskereszt rögtön hasznunkat vette, segédkezhettünk a déli háborús helyszínek sebesültjeinek szállításában. Aztán a nővéremmel közösen kaptunk munkát a Hadsegélyező Hivatalban, a főispán irodájában. Ott arany eljegyzési gyűrűket cseréltek be vasgyűrűkre, és vastag pamutból kötött ér- és térdmelegítőket gyűjtöttek, hogy továbbadják őket a város három ezredének. Így telt el a két hónap, mielőtt október elején beiratkozhattam a budapesti műszaki egyetem építészeti karára.

Az építészeti tanulmányaim kezdetei nagy csalódást jelentettek. Az első félévben semmi olyan nem volt, aminek köze lett volna az építészethez, és a másodikban is csak kevés. Ehelyett az „akadémiai” munka keményebb volt, mint a reáliskola utolsó éveiben, minden nap késő estig dolgoztam, szabadidőm pedig, hogy múzeumokba, koncertekre járjak vagy szabadon rajzoljak és fessek, csak vasárnaponként volt. Az egyetlen tárgy, amely érdekelt, az antik formátan volt, és a tanszék adjunktusával, dr. Lechner Jenővel²⁶ hamarosan össze is barátkoztam. A híres építész, az akkortájt elhunyt Lechner Ödön unokaöccse volt, aki a magyar nemzeti romantika vezéralakjának számított. Ő maga a romantika utáni neoklasszicizmus szellemében dolgozott, és nem volt ellenére, ha kevés szabadidőben egyszerűbb rajzokkal segédkeztem neki a tervpályázatoknál. Így mégiscsak korán kapcsolatba kerültem az építészeti munkával. Köszönettel tartozom az északmagyar–lengyel rene-

²⁶ Lechner (1942-től Kismarty-Lechner) Jenő (1878–1962) – építész, építészettörténeti író, egyetemi oktató, Lechner Ödön (1845–1914) unokaöccse.

szánszról frott doktori disszertációjáért is; ez ébresztette fel az érdeklődésemet a művészet-történeti kutatások iránt, amely később aztán az övével rokon területre vezetett.

Tanulmányaimnak ez az első felütése csak rövid ideig tartott. A második szemeszter végén elértem a szolgálatköteles életkort, és behívtak a tüzérséghez technikusként, noha az egészségügyi vizsgálatot végző katonai orvosok nem értették egyet abban, hogy alkalmas vagyok-e a fegyveres szolgálatra. 1915 nyarán egy tábori tüzérségi egységhez osztottak be Eszéken, Horvátországban, egy óra vonatútra déli irányba Pécsről, a Dráva mellett, ahol apám majdnem minden vasárnap meg tudott látogatni. A kétségek mindazonáltal jogosnak bizonyultak. Egy különösen megerőltető lovas gyakorlat után magas láz kapott el. A katonai kórházban töltött néhány hét után tüdőcsúcshurutot állapítottak meg, és el kellett bocsátaniuk a szolgálatból.

A betegség éve

A következő két évet a Magas-Tátrában, a „Tátra-otthon” panzióban töltöttem, a széplaki tudósintézmény szomszédságában és főorvosának kezelése alatt. A környék óriáserdeiben azonban, amelyeket oly jól ismertem a Csorba-tónál töltött nyarakról, érkezésem előtt néhány nappal nagy kárt okozott egy ciklon. A hosszú fatörzsek ledöntve és összevissza hevertek, gyakran gyökerükkel az ég felé, és a villamos szárnyvasút póznái is osztoztak a sorsukban. Mindent vastag hó fedett. A szanatóriumot a poprádi állomásról csak szánkóval lehetett megközelíteni, az autóúton, amelyről valamelyest letakarították a havat.

Csak sok évvel később tudtam meg, amikor meglátogattam az orvosomat, mennyire beteg is voltam tulajdonképpen, és hogy ő akkoriban aligha mert reménykedni a teljes felépülésben. A fejlődésem szempontjából mindazonáltal értékes volt ez a két év, amelyek során erőfeszítéseket tettem, hogy egészséges legyek, és hogy újra kezdhesek valamit az életemmel. Sokféle emberrel kerültem kapcsolatba, ennek következtében pedig az emberismeretem is fejlődött; sokat tudtam olvasni, rajzolni és festeni, és végül a második évben, amikor már szabadon mozoghattam, közelebről megismertem a szászok által lakott Szepességet, ezt a karakteres országrészt, régi kultúrájával és építészettel. Ez a környék már korábban, a 17–18. századi szabadságharcok történetével lenyűgözött.

Az olyasfajta emberekkel való érintkezés, amelyekkel addigi életemben sosem találkoztam, nem volt mindig pozitív. A korábban említett társadalmi távolságtartás, amelyhez Pécsen hozzászoktam, itt egészen eltűnt, különösen a fiatalok körében, akik nagyon bajtársiasan éltek együtt. Felejthetetlen számomra a fiatal, mindig vidám Tarcsányi Vili,²⁷ egy korán elárvult fiú, akinek az apja balesetben halt meg. Őt harminc évvel később katonatisztként és a nyilasok rövid türannisa elleni összeesküvés vezetőjeként végezték ki, röviddel azelőtt, hogy a nyilas rémuralom összeomlott volna... De találkoztam a korlátozott magyar dzsentri társadalmi réteg tagjaival is, akikről korábban csak hallomásból volt tudomásom. Pedig hát ez a réteg viselte a legfőbb közéleti pozíciókat a megyékben és a minisztériumokban egyaránt, a réteg, amely azon dolgozott, hogy az országot a szakadék szélére vezesse, egyrészt a nemzetiségek háttérbe szorításával, a saját iskolák elvételével, másrészt a mezőgazdasági és ipari munkásság elnyomásával, akiktől megtagadták a szavazati jogot. A panzióban tipikusan ebbe a kategóriába tartozott a Magyar Királyi Koronaórség fejsérüléssel kezelt főparancsnoka.²⁸

Ott voltak azonban a másik oldal képviselői is, a radikális ellenállásé, amellyel már Pécsen és első egyetemi évem alatt érintkezésbe kerültem. Volt egy egyetemi oktató a fe-

²⁷ Tartsay Vilmos (1901–1944) – katonatiszt, a második világháború alatti katonai ellenállás egyik szervezője és mártírja.

²⁸ Ebben az időben Kubinyi György (1868–1945) ezredes volt a koronaórség parancsnoka.

leségével, és három szétválaszthatatlan fővárosi tanítónő, őket mind viszontláttam a későbbi életemben. És itt találkoztam első alkalommal a magyar szociáldemokrácia egyik vezető személyiségével, a *Népszava* pártújság szerkesztőjével, Kunfi Zsigmonddal és feleségével, akikkel rögtön összebarátkoztam.

Végül itt kezdődött ifjúságom nagy szerelme Mártival, amely teljes hat évig tartott, míg az éveken át tartó távolság akadályai fokozatosan ki nem oltották...

Gyógyulás

1916 novemberében 86 évesen meghalt az öreg császár és király, I. Ferenc József, és néhány nappal ezt követően megjelent a szanatóriumban egy magas rangú katonatiszt, aki minden beteg katonai személyt és az ott állomásozó síkiképzési egységeket felesketett az új uralkodóra, IV. Károlyra. Mihelyst lezajlottak a koronázás tradicionális ceremóniái – amelyekben a mi parancsnokunknak is szerepe volt –, a fiatal császár a katonai vezetés egységeibe való személyes közbeavatkozással próbált javítani az egyre rosszabbá váló háborús helyzeten. Egy a főparancsnokságtól érkező császári küldöttség végiglátogatta a monarchia összes szanatóriumát és üdülőotthonát, és kiosztotta a parancsot minden vélt „lógósnak”, tekintet nélkül az illető egészségi állapotára, hogy jelentkezzen a korábbi egységénél. Pécsre utaztam, és inkább a városi vezetés katonai referensénél jelentkeztem, aki megnyugtatót, hogy az alkotmány szerint senkit nem vihetnek el katonai szolgálatra a felelős hatóságok megkerülésével. Az egészségi állapotomat egyébként épp egy hónappal korábban ellenőrizték a budapesti helyőrségi kórházban, ahol továbbra is szolgálatra alkalmatlannak nyilvánítottak. A polgármester²⁹ és a főispán³⁰ erre tiltakozást nyújtottak be a törvényellenes beavatkozás ellen a védelmi minisztériumnál, mire én mindössze pár nap elteltével visszatérhettem a Tátrába.

1917 késő tavaszán tettem még egy kirándulást a Szepesséreg reneszánsz városkáiba, előtanulmányként a művészettörténeti munkához, amelyet a pécsi reneszánsz művészet emlékeiről szándékoztam írni. Aztán végérvényesen elhagytam a Táttra-otthonot, és Pécsen töltöttem a kora nyarat, szorgalmasan foglalatkosodva a kijelölt témával, közben pedig szoros kapcsolatba kerültem a művészettörténetileg magasan képzett pappal, dr. Szőnyi Ottóval,³¹ a püspöki könyvtár és a hozzá tartozó kőtár őrzőjével. A munkát csak a következő tavasszal tudtam ideiglenesen lezárni, egy hosszabb esztergomi, a magyar hercegérsek székhelyén tett látogatást és további, a budapesti nemzeti múzeumban folytatott tanulmányokat követően. Az első eredmény egy előadás volt a Magyar Archeológiai és Antropológiai Társaságban, amely aztán felvett rendes tagjai közé.³²

A nyár közepét újra a Csorba-tónál töltöttem, ahol tovább erősödtek személyes kapcsolataim a politikai baloldal képviselőivel. Itt kezdődött többek között sok évtizeden át sretetlen barátságom Halasi Bélával,³³ a Radikális Párt fiatalabb generációjának tagjával, aki akkoriban a magyar kereskedelmi szövetség titkára volt, de szoros barátságot ápolt a szociáldemokrácia vezető értelmiségével is. Halasi révén kerültem magam is a parlamenten kívüli ellenállás vezetőinek baráti körébe, és az ősz folyamán az egyik legfiatalabb tagként léptem be a Radikális Pártba.

²⁹ Nendtvich Andor (1867–1951) – Pécs polgármestere 1906 és 1936 között.

³⁰ Visy László (1854–1935) – Pécs főispánja 1911 és 1917 között.

³¹ Szőnyi Ottó (1876–1937) – katolikus pap, régész, levéltáros, művészettörténész, a Pécsi Püspöki Joglyceum tanára, a Pécsi Városi Múzeum igazgatója.

³² A „Szatmári György tabernákuluma a pécsi székesegyházban” címen megtartott előadáshoz lásd Mendöl Zsuzsa: *Forbát Alfréd (1897–1972)*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2008. 24.

³³ Halasi Béla (1887–1965) – közigazdász, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) titkára, a Tanácsköztársaság után emigrált; 1939-től az USA-ban élt.

A forradalom előtt

1917 októberében két éves megszakítás után újra folytathattam az építészeti tanulmányaimat. Fiatalabb évfolyamba kerültem, egy másik pécsi építészhallgatóval, Molnár Farkassal³⁴ egy csoportba, aki később követett a Bauhausba, Weimarba, hogy aztán a konstruktivista periódus művészileg legjelentősebb magyarországi építészévé fejlődjön. Ezt hallgatóévei alatt még alig lehetett sejtteni. Vézna fiú volt, akinek a kemény tanulmányok nehezére estek, és aki soha nem tudott komolyan venni semmit: „dadaista” volt egy olyan korszakban, amikor a dada épp hogy csak megszületett... Ráadásul a Szent Imre Kollégiumban lakott, amelyet szigorúan katolikus alapítvány tartott fenn, s amelynek fegyelmét nehezen tudta elviselni. Weimarban még találkozni fogunk vele. – Az évfolyamhoz tartozott a budapesti műszaki egyetem első női hallgatója is, Hatvany Tony,³⁵ akivel később a müncheni műszaki egyetemen találkoztam újra. A budapesti üzleti arisztokrácia egyik legkultiváltabb családjához tartozott, amelyhez két művészileg jelentős unokatestvér, a festő Ferenc és az író Lajos is tartozott.

Lechner örült, hogy viszontláthat. Egyedül vitte a tanszéket, minden asszisztense katonai szolgálatban volt, és rögtön megkérdezte, hogy nem szeretnék-e nála dolgozni, a fiatalabb évfolyamokért felelős asszisztensként. Örömmel egyetem bele, a szolgálatot a tanulmányaim mellett láttam el – és az egyre aktívabb politikai tevékenységem mellett, amely az estéimet egyre jelentősebb mértékben vette igénybe. A vasárnapok maradtak társasági életre és rajzolásra, festésre.

Az 1918-as forradalom előkészítésében fontos szerepet játszó Galilei Kör, a baloldali egyetemi és főiskolai ifjúság szerveződése a korábban említett Társadalomtudományi Társaság hatása alatt már 1908-ban megalakult; a kör létrejöttét két radikális szabadkőműves páholy is támogatta, köztük a Martinovics-páholy, amely nevével a 1792-es jakobinus összeküvés kivégzett vezérérdől³⁶ kapta, s amelynek tagjai között ott volt az egész szociológusi elit és a szociáldemokrácia vezető értelmisége is. A kör a szociológusok „szabad iskolájával” közösen tevékenykedett, és a szocialista szakszervezetek beelgyezésével átvállalta a munkásság politikai irányítását és képzését. A kör a szociáldemokráciánál baloldali felfogást képviselt. Emellett 1914 tavaszán, a háború kitörése előtt nem sokkal a szociológusok körének politikai szervezeteként létrejött a fentebb már említett Polgári Radikális Párt.

Figyelemre méltó az a meglepően súrlódásmentes együttműködés, amely a két parlamenti képviselőt nélküli ellenzéki csoportosulást, a radikálisokat és a szociáldemokratákat jellemezte abban az időszakban, minden teoretikus véleménykülönbségük dacára szem előtt tartva a közös célokat: mindenekelőtt a közelet megszüntetését a feudális maradványoktól, valamint a polgári demokrácia kivívását. A demokráciáról alkotott elképzelésükhöz hozzátartozott a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításának terve, egészen az ország politikai struktúrájának átalakításáig menően, a különböző népek föderációjának létrehozását szorgalmazva, ami fontos pont volt a radikálisok vezetője, Jászi Oszkár programjában. Jászi politikai barátai közé tartozott Octavian Goga is, a román kisebbségek parlamenti képviselője.³⁷

³⁴ Molnár Farkas és Forbát Alfréd kapcsolatát a következő monográfiák részletesen tárgyalják: Mendöl Zsuzsa: *Forbát Alfréd (1897–1972)*, i. k., valamint Ferka András: *Molnár Farkas*, Budapest, TERC, 2011.

³⁵ Hatvany Antónia (1894–1974) – Hatvany-Deutsch József és Laczkó Fanny leánya, Hatvany Lajos és Hatvany Ferenc unokatestvére. Az Egyesült Államokban 1924-ben jelent meg Frances Kellorral közösen írt *Security against War* című kétkötetes műve.

³⁶ Martinovics Ignác (1755–1795) – ferences szerzetes, egyetemi tanár, a hazai jakobinus szervezkedés egyik vezetője. 1794-ben vették őrizetbe, s négy társával együtt 1795-ben végezték ki.

³⁷ Octavian Goga (1881–1938) költő, politikus nem volt a magyar parlament tagja.

A Galilei Körbe való belépésemnek mindenekelőtt az volt a célja, hogy a sokoldalú kurzusaikon részt véve pótoljam meglehetősen hiányos politikai és szociológiai ismereteimet. Pikler Gyula,³⁸ a fővárosi statisztikai hivatal vezetője például előadássorozatot tartott az angol Henry George-ról, a földreformmozgalom atyjáról, különös tekintettel a szocialista eszmékhez közel álló gondolataira. Szorosabban kapcsolódott az aktuális politikai helyzethez, az utolsó háborús évek lázadásra kész atmoszférájához a római Spartacus-felkelésről tartott történelmi előadás, amelyet a Nemzeti Múzeum osztályvezetője, a Strzygowski-tanítvány Supka Géza³⁹ tartott, akinek személye rám és minden hallgatójára lebilincselően hatott. Amikor Supka a Radikális Párt első jelöltjeként megmérgette magát a parlamenti választásokon, én is ott ültem a választási irodában. Idős, mozgásképtelen, ám választójoggal rendelkező embereket hoztak el lakásaikból és fuvaroztak konflison a választási helyiségekbe. Őrjáratoztak az ellenzék választási gyűlésein, és vitákat provokáltak az ellenzéki párt egyik képviselőjével, az idős gróf Apponyi Alberttel, aki korábban oktatási miniszterként megtagadta a nemzetiségiektől a saját iskolákat. A választás elveszett, én azonban megnyertem Supka évekig tartó barátságát, aki a Radikális Párt *Világ* című újságjánál, amelynek másodszervezője volt, hallgatói politikai referensként alkalmazott. A szerkesztőségben újra találkoztam egy pécsi újságíróval, Magyar Lajossal⁴⁰ is, akivel diákkorunkban barátok voltunk, s aki később a szovjet-orosz Borogyin missziójának segéd-tisztje lett, Csang Kaj-sek mellett, majd a sztálini terror áldozatává vált.

A Galilei Kör kulturális tevékenységeit mindeközben egyre inkább politikaiaká váltották fel, többek között illegális békepropagandát szervezett. Duczynska Ilona,⁴¹ egy lelkes és aktív diák kifüggesztett egy listát, amelyre mindazok a tagok felírhatták a nevüket, akik adott esetben készek lennének békefelhívásokat terjeszteni a katonák körében – akiknek akkoriban nem volt szükségük túl sok győzködésre... Én is aláírtam.

A karácsonyi napokat a Tatra-otthonban töltöttem, hogy kipihenjem magam kicsit. Ott kaptam a figyelmeztetést, hogy egy darabig maradjak is ott, mert a rendőrség érdeklődött utánam a panzióban. De semmi nem történt, azon kívül, hogy megtudtam, a rendőrség különböző laktanyákban háború elleni röpcédulák százait kobozta el, és hogy a szálak a Galilei Körhöz vezettek, amelynek tevékenységét [1918.] január 12-én betiltották. Körülbelül harminc tagot vettek őrizetbe, az élen Duczynskával Ilona és barátjával, Sugár Tivadarral.⁴² – Visszatérésem után a betiltott egyesület vezetőségével a legnagyobb elővigyázatosság mellett találkoztunk a második vezetőnk, Rudas Zoltán⁴³ lakásán, aki később a tanácskormány tagja lett. Ennek ellenére heteken keresztül nem merészkedhettünk a találkozóhelyünk közelébe anélkül, hogy ne tűnt volna fel egy utcasarok mögül egy hamarosan ismerőssé váló figura.

³⁸ Pikler J. Gyula (1864–1952) – orvos, statisztikus, a Budapesti Statisztikai Hivatal aligazgatója.

³⁹ Supka Géza (1883–1956) – író, régész, művészettörténész, 1916–1917 között a művészettörténeész Josef Strzygowski asszisztensként a régészet és művészettörténet előadója a bécsi egyetemen.

⁴⁰ Magyar Lajos (1891–1940) – író, újságíró. A Tanácsköztársaság bukása után börtönbüntetésre ítélték, majd fogolycserre útján 1922-ben a Szovjetunióba került. Az 1920-as évek közepén Mihail Borogyin (1884–1951) mellett a kínai szovjet misszió tagja. A sanghaji szovjet főkonzulátus ellen 1927. november 7-én intézett támadás idején Magyar Lajos irányította a védelmet.

⁴¹ Duczynska Ilona (1897–1978) – újságíró, nyelvész, történész, a Galilei Kör tagjai ellen 1918 szeptemberében indított per egyik elítélte. A perhez lásd Csunderlik Péter: „Beszéljünk mi is oroszul, cselekedjünk mi is oroszul!” Az 1917-es oroszországi forradalmak hatása a Galilei Körre. *Történelmi Szemle*, 2018/3. szám. 433–442.

⁴² Sugár Tivadar (1897–1938) – orvostanhallgató, a Galilei Kör tagjai ellen indított perben őt is elítélték. A Tanácsköztársaság után emigrált. A sztálini megtorlások áldozata lett.

⁴³ Rudas Zoltán (1893–1947) – jogász, a Galilei Kör tagja, a Tanácsköztársaság idején többféle tisztséget töltött be. Miután 1937-ben önként hazatért az emigrációból, 15 évnyi fegyházbüntetésre ítélték. Kormányzói kegyelemmel szabadult 1940-ben.

Az elítéltek közül öt ellen hazaárulás miatt indítottak bírósági eljárást, a tárgyalásra összszel, zárt ajtók mögött került sor; csak néhány hozzátartozó és bizalmi ember vehetett részt rajta. Egy a katonai bírósághoz beosztott rokonom segítségével azonban ott lehettem. A kihallgató szigorú büntetést követelt. Duczynska csodásan védekezett, a híres ügyvéd, Baracs Marcell⁴⁴ pedig felülmúlta önmagát. Csak a két fővádlottat tudták elítélni. Az ítélet megszületett: a kilenchnapos vizsgálati fogság beszámításával további két, illetve három év börtönt kaptak, bőjti napokkal és sötét cellával súlyosbítva – az elítéltek mindazonáltal a forradalomnak köszönhetően már néhány héttel később szabadulhattak.

A Radikális Párt párhelyiségében csak ritkán jártam; egy baráti körrel azonban, amelynek a legtöbb vezetőségi tag is része volt, esténként egy kávézóban találkoztunk. Egy este innen mentünk együtt arra a pártülésre, amelyen Jászi fontos bejelentést készült tenni. Sokáig vártott minket, a nyugtalanság egyre nőtt. Aztán végre megérkezett, és komoly arccal számolt be arról, hogy találkozója volt gróf Károlyi Mihállyal, annak a pártnak a vezetőjével, amely a régi függetlenségi pártból vált le. Károlyi a találkozózn bejelentette, hogy pártja készen áll politikai szövetséget kötni a Radikális Párttal, egyúttal hajlandó csatlakozni a párt minden demokratikus célkitűzéséhez, a nemzetiségiek kérdésében is. Jászi azt javasolta, fogadjuk el az ajánlatot, annál is inkább, mert az volt a benyomása, Károlyi a messzemenőkig megbízható. A párt számottevő vita nélkül csatlakozott Jászi véleményéhez. Így történt, hogy jelen lehettem a legfontosabb határozatnál, amelyen az októberi forradalom későbbi történései alapultak.

1917–18 telén erősen igénybe vett még egy hallgatói politikai esemény. A diákságnak az a része, amely nem tartozott sem a reakciós katolikus hallgatói szervezethez, sem a politikailag radikális Galilei Körhöz – noha az egyre inkább balra orientálódott –, megalapította az IPIOSZ-t,⁴⁵ az értelmiségi fiatalok országos szövetségét. A Galilei Kör vezetése engem delegált a szövetség elnökségébe. A szervezet főleg hallgatói jóléti kérdések rendezésére jött létre. A háború utolsó évében egyebek mellett az élelmezési helyzet is kezdett kritikussá válni, és azzal próbálkoztak, hogy plusz adagokat eszközöljenek ki a diákság számára. Nekem jutott a feladat, hogy egy delegációt a mezőgazdasági minisztérium államtitkárához vezessek, ahol a kérésünk meghallgatásra is talált. El lehet képzelni apám rémületét, aki másnap Pécsset ilyen összefüggésben olvasta a nevem az újságban. Azt hitte, hogy minden időmet szorgalmas tanulással töltöm az egyetemen... A szövetséghez tartozott egy protestáns és egy református [gyű!] hallgatói szervezet is, mindkettőt egy-egy szabadelvű lelkész képviselte. A politikamentes arculat dacára is kialakult mindenféle vitás helyzet, s jó néhány vég nélküli éjszakai ülést jelentett számomra, akit az ellenfelek általában közvetítőnek választottak, míg újra helyreállt a béke. Hét évvel később egy budapesti átutazás során a vasútállomáson találkoztam az egykori református lelkésszel, aki közben szuperintendáns lett románná vált hazájában, Erdélyben.⁴⁶ Elmesélte, milyen nagy bizalommal álltak akkoriban a békítő munkámhoz...

1918 májusában a szétesés első jelei mutatkoztak a hadseregben. Egy Pécsre áthelyezett szerb nemzetiségű ezred fellázadt, és csak egy boszniai mohamedán többségű ezred

⁴⁴ Baracs Marcell (1865–1933) – ügyvéd, fővárosi törvényhatósági bizottsági tag, 1927–1931 között demokrata párti országgyűlési képviselő.

⁴⁵ IPIOSZ – Intellektuális Pályák Ifjúságának Országos Szövetsége. Az 1917 ősze és 1918 tavasza között működő szövetség elnöke Deme László református lelkész, a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség titkára volt. Lásd Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az 1918–1919. évi forradalmak időszakában. In: *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918–1945*. Szerk.: Szabó Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 23.

⁴⁶ Valószínűleg Makkai Sándorról (1890–1951) lehet szó, aki 1926 és 1936 között töltötte be az Erdélyi Református Egyházkerület püspöki tisztét.

FORBÁT ALFRÉD VISSZAEMLEKEZÉSEIRŐL

bevonásával lehetett legyőzni őket.⁴⁷ A panzióbeli szobám egy kaszárnya udvarára nézett, és kihallgathattam a napi parancsok minden szavát. Így tudtam meg a napi parancsból, amelyet elretentésül olvastak fel, hogy az ezredet büntetésből megfizették. A szülei Pécsen hallották a kivégzési sortűzet a közeli vágóhíd felől, ahol agyonlőtték a katonákat. Egy Pécsen élő tehetséges szerb nemzetiségű fiatal festő barátomat, Petar Dobrovičot,⁴⁸ aki később a belgrádi akadémia professzora lett, feljelentették a hatóságnál, mert állítólag egy utcáron állva odakacsintott az átvonuló lázadóknak. Halálra ítélték, de – ahogy tizenhét évvel később maga mesélte el nekem – kiszabadult, mert a halálos ítéletét rossz keresztnévvel állították ki...

Nem zárhatom le az emlékezéseim első szakaszát anélkül, hogy ne említsem meg találkozásomat Magyarország legnagyobb forradalmi teoretikusával, a magyar népi könyvtár alapítójával és a fővárosi könyvtár vezetőjével, Szabó Ervinnel. A Galilei Körben kaptam az üzenetet, hogy Szabó szeretne találkozni velem. A lakásában látogattam meg, mert már hetek óta súlyos beteg volt. Nagyon barátságosan fogadott, mély karosszékben ülve; soha nem fogom elfelejteni meleg, mély tekintetét. Új szocialista kiadót akart alapítani, a Fáklyát, és megkért engem, akinek látta nemrég publikált ex librisét, hogy tervezzek hozzá emblémát. Néhány nappal később elvittem neki a rajzot, tetszett neki, és fel akarta használni. De a kiadó sosem jött létre, és Szabó már nem érte meg a forradalmat...

Ez volt az utolsó nyaram a Csorba-tónál, ezúttal a pécsi reneszánsz művészetről szóló, immár elkészült munkám publikálásra való előkészítésével foglalatokodtam.⁴⁹ A baráti körből sokan voltak ott ezen a nyáron, köztük a forradalmi kormány néhány későbbi minisztere és államtitkára: a szociáldemokraták közül Kunfi a feleségével és a sógorával, Rónai Zoltánnal, a radikálisoktól Szende Pál, Halasi és az író Biró Lajos a családjával. Sigmund Freud, valamint egy másik törzsvendég, az építész Vágó József sem hiányzott, aki később Genfben a népszövetségi épület versenyén Le Corbusier és más, hasonlóan nagy nevekkel megelőzve nyert. Egész nap a rajztáblájánál ült, amelyet kiállított a tűző napra. Feltűnt a három elválaszthatatlan tanárnő is, és megkértek, mutassam be őket az oly híres politikusoknak. Egyikük nem sokkal később Rónai Zoltán felesége lett...

Szeptemberben elhatároztam, amit már jó ideje fontolgattam, hogy otthagynom a budapesti műszaki egyetemet, amelynek nem volt városépítész-tanára, és tanulmányaimat Münchenben, a széles körben ismert Theodor Fischernél⁵⁰ folytatom. Ez a politikai tevékenységem végét is jelentette, amely majdnem eltérített a szakmámtól. 1918. október 2-án hagytam el Magyarországot, három héttel a forradalom kitörése előtt. Ugyanezen a napon tették el Szabó Ervint...

PÁLFY ESZTER fordítása

Mendöl Zsuzsa, a pécsi születésű nemzetközi híró építész és grafikus, Forbát Alfréd (1897–1972) életútjának és életművének legjelesebb hazai kutatója a *Jelenkorban* megjelent egyik tanulmányában mutatott rá arra, hogy a Forbát-hagyatékban fellelhető dokumentumok – így a visszaemlékezések: *Erinnerungen eines Architekten aus vier Ländern* (Egy építész visszaemlékezései négy országból) – közzététele nemcsak a magyar vonatkozású művek számát gyarapíthatja, hanem jelentős forrásként gazdagítja a 20. századi európai szellemtörténeti és kapcsolati hálók kutatását is.¹

Az előbbi szövegközlés a *Kindheit und Jugend in Ungarn* (Gyerek- és ifjúkor Magyarországon) című első fejezetre szorítkozik.² Arra a fejezetre, amely az életút első két évtizedére tekint vissza: Pécsre, a szülővárosra, a Forbát/Füchsl³ és Wertheimer családra, az iskolai és a még idehaza megkezdett egyetemi tanulmányokra, a pályatársakra és barátokra, az első szellemi, művészeti és technikai kihívásokra, a Nagy Világháború időszakára, a politikai és világnézeti hatásokra, a Galilei Körre és a polgári radikálisok törekvéseire. A négy országra kiterjedő pályafutás állomásaira összpontosító visszaemlékezés első fejezetében Forbát Alfréd annak a szűkebb és tágabb társadalmi, kulturális és szociális környezetnek a megörökítésére törekedett, amely az életút további alakulására is nyilvánvaló hatást gyakorolt. Ennél a fejezetnél válik érzékelhetővé az életrajzi tér, és bontakozik ki az életrajzi kontextus. Forbát a jó írás- és stílusérzékkel rendelkező, lendületesen fogalmazó szerzők közé tartozott, aki a belső arányokra is gondosan ügyelve mellőzte a terjengős leírásokat és a felesleges gondolatfutásokat. Ha arra keresnénk választ, hogy az életút első szakaszában hol érték meghatározó jelentőségű impulzusok a visszaemlékezések szerzőjét, akkor a családi háttér és a korabeli pécsi polgári milió mellett a progresszív társadalmi törekvéseket szorgalmazó Galilei Kört, valamint a Polgári Radikális Pártot emelhetnénk ki. A visszaemlékezésekhez fűzött kommentárban az életút eddig is ismert állomásai mellett ezekre a lehetséges összefüggésekre kívánunk rámutatni.⁴

⁴⁷ A 6. gyalogezred pécsi pótzászlóaljának 1918. május 20-i felkeléséhez lásd Farkas Márton: *Katonai felkelés Pécsen 1918. májusában. Hadtörténelmi Közlemények*, 1963/3. szám. 412–423.

⁴⁸ Petar Dobrovič/Dobrovits Péter (1890–1942) – festőművész, magyarországi szerb politikus, az 1921. augusztus 14-e és augusztus 21-e között fennálló Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság elnöke. Ezt követően a megalakuló jugoszláv állam egyik legfontosabb festője lett.

⁴⁹ Lásd Forbát Alfréd: *A pécsi székesegyház Szathmári-oltára. Archaeológiai Értesítő*, 1918–1919. (Új Folyam, XXXVIII. kötet) 42–56.

⁵⁰ Fischer, Theodor (1862–1938) – a müncheni Technische Hochschule professzora.

¹ Mendöl Zsuzsa: Forbát Alfréd munkásságáról. *Jelenkor*, 1997. szeptember, 874. A Forbát-monográfia szerzőjeként több Mendöl Zsuzsa is használta a visszaemlékezéseket. *Forbát Alfréd (1897–1972)*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2008. A memoárokat természetesen a hazai és nemzetközi építészettörténeti szakirodalom is idézi.

² Köszönettel tartozunk a Forbát Alfréd/Fred Forbat hagyatékát őrző stockholmi Arkitekturmuseet-nek, hogy lehetőséget biztosított a visszaemlékezés részletének megjelentetésére. Köszönet illeti továbbá Dr. Herzfeld Istvánt (Pécs–Stockholm), aki a kézirat megszerzésében volt segítségünkre.

³ Füchsl Alfréd 1915-ben változtatta meg a családnévét Forbátra (*Budapesti Közlöny*, 1915. augusztus 17., 6.). A névváltoztatási kérelem szövegét lásd: *Források Pécs polgárosodásáról (1867–1921)*. Szerk.: Nagy Imre Gábor. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2010, 316–317. A szövegben az egyértelműség kedvéért Forbát Alfréd néven említjük. Füchsl Arnold és gyermekei – Emília (1893–1944), Elemér (1904–?) és Irma (1906–1944) – ugyanakkor három évvel később, 1918-ban vették fel a Forbát nevet (*Budapesti Közlöny*, 1918. május 28.). Forbát Alfréd szülei és leánytestvérei a holokauszt áldozatai lettek, Elemér fivére Nagy-Britanniába vándorolt ki, ahol a II. világháborút követően a Ford vezetéknévet vette fel.

⁴ A lentebb írtakhoz átfogó jelleggel lásd még Mendöl Zsuzsa: *Forbát Alfréd (1897–1972)*, 13–29.

Családi háttér

Füchsl Arnold (1867–1944), a Heves megyei rákháti születésű, de Pécsre már Nagyváradról érkező apa, valamint Wertheimer Jakab (1832–1915), a siklósi háttérű anyai nagyapja évtizedeken keresztül kiegyensúlyozott gazdasági és társadalmi háttérrel biztosítottak a polgári középosztályi életmódra berendezkedő Füchsl család számára, amelyet utóbb a zsidótörvények kora zúzott szét.

A 19. század végén mind az apa, mind a nagyapja a Pécssett akkoriban még jelentős szerepet betöltő borkereskedelem területén működött.⁵ A Rákóczi út és a Felsőmalom utca kereszteződésénél a mai napig álló, mindkét utcára néző földszintes nagyszülői, illetve szülői ház – a fontos kereskedelmi útvonalak találkozása miatt – egyaránt szolgált családi otthonként és az üzleti tevékenység központjaként. Miközben a gazdasági életben az apát és a nagyapát megfontoltság és tisztességre törekvő jellemezte, az apától már a vállalkozó polgárságot jellemző újtörvényesség sem állt távol.⁶

Wertheimer Jakab hosszú időn keresztül a bor-nagykereskedelem egyik meghatározó személyisége volt, aki a pécsi bor iránt a filoxéravész és a borhamisítási ügyek miatt megcsappant kereslet dacára a legtovább tudta fenntartani vállalkozását, mert kizárólag „kifogástalan minőségű borokat vásárolt és adott el”.⁷ A négy évtizedes múlta visszatekintő – svájci, franciaországi és olaszországi kapcsolatokkal is rendelkező – Wertheimer-céget végül 1909-ben az üzlettársaként, illetve tulajdonosként már korábban bevont Füchsl Arnold számolta fel, aki viszont hamarosan az addig magánkézben lévő Hirschfeld-féle sörgyár megvásárlásával és részvénytársasággá történő átalakításával meghatározó szerepet töltött be a pécsi söripar fellendítésében. A beruházásokat hitelező Hazai Bank közreműködésével tovább bővült a gyártelep, korszerűsítették a gépipari berendezéseket, illetve fejlesztették a sörgyártás technológiáját. A sör iránti kereslet bővüléséhez a már korábban bevált reklámpolitika is hozzájárult.⁸ A Hirschfeld-féle sörgyár korszerűsítése terén elért első eredményekről a *Pécsi Napló* lelkes hangvételű cikkben számolt be, amelyet valószínűleg maga a főszerkesztő, Lenkei Lajos állított össze. A cikk a beruházások és fejlesztések minden lényeges területre kiterjedő bemutatását a már elkészült, illetve tervezett munkásságjelölő intézmények felsorolásával zárta. A szerző szerint az átalakításoknak köszönhetően Pécs városában működik immáron a vidék legtökéletesebben berendezett és legnagyobb termelésre képes sörgyára.⁹ (A *Pécsi Napló* főszerkesztője utóbb a Hirschfeld S. Sörgyár Rt. [későbbi nevén Pannónia Sörfőző Rt.] felügyelő bizottsági tagjaként közelebbről is ráláthatott a sörgyár működésére.) A gazdasági élet mellett Lenkei Lajos és Füchsl Arnold együttműködése a hitéletre is kiterjedt, hiszen vallási közösségükhöz is ragaszkodó polgárként egy időben voltak a Pécsi Izraelita Hitközség vezetőségének, illetve elöljáróságának tagjai.¹⁰ A kettejük közötti kapcsolatok abban is szerepet játszhattak, hogy amikor az észak-amerikai úttörő Lenkei Lajos 1912-ben *Északamerikai megfigyelések* címen kiadta útiélményeit, a címlapra az akkor mindössze 15 éves

⁵ A 19–20. század fordulójának pécsi társadalom- és gazdaságtörténetéhez lásd T. Mérey Klára: Pécs a századfordulón. *Tér és Társadalom*, 1987/2. szám, 81–93, továbbá Vonyó József: Pécs a századfordulón, *Sétátér*, 1997/3-4. szám, 3–15., valamint Kaposi Zoltán: *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000*. Pécs, Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, 2006.

⁶ A vállalkozó polgárhoz lásd Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: *A zsidókérdésről*. Szerk.: Fűzfá Gábor – Szabó Balázs. Szombathely, Németh László Szakkollégium, 1989, 95–135.

⁷ Lenkei Lajos: *Negyven évi Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései*. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., 1922, 234.

⁸ Harcos Ottó: *A Pécsi Pannónia Sörgyár története*. Pécs, 1973, 86., valamint Kaposi Zoltán: i. m., 82.

⁹ -i. látogatás a vidék legraszább és legnagyobb sörgyarában. *Pécsi Napló*, 1913. június 29., 1–3.

¹⁰ Weisz Gábor: *A Pécsi Izr. Hitközség monográfiája*. Pécs, Pécsi Izraelita Hitközség, 1929, 50–52.

Forbát Alfréd által rajzolt színes New York-i városrészlet – a középpontban egy felhőkarcolóval – került. Miként a kötetet beharangozó újsághír kiemelte, városszerte általános feltűnést keltett a könyv tetszetős címlapja. A címlapot készítő – s a nagyközönség előtt nagy valószínűséggel ekkor bemutatkozó – fiatalberről az is kiderült, hogy tanulmányai mellett szenvedélyesen foglalkozik a „grafikai művészettel”.¹¹

Az „első generációs” pécsi lakosnak tekinthető Füchsl Arnold elismertségét azok a reprezentatív városi, szakmai-közéleti és hitközségi tisztségek is mutatják, amelyekre a visszaemlékezések is utalnak. Az apa a városi törvényhatósági bizottság tagjaként, a kereskedelmi- és iparkamara alelnökéként, majd elnökeként, valamint a Pécsi Izraelita Hitközség elöljárósági tagjaként, illetve alelnökéként is tevékenykedett. A közéleti megbecsültség csúcspontját 1927-ben a felsőházi póttaggá történő megválasztása jelentette. Ugyanabban az évben a kormánypártnak – az Egységes Pártnak – is tagja lett. Ezek a pozíciók egy időben a város határain túlmutató státuszt és presztízszt is biztosítottak a számára. A Mecsekoldalban szőlővel rendelkező – tehát már „tükének” számító – nagyapja gazdasági súlyát és társadalmi tekintélyét az jelzi, hogy a 19–20. század fordulóján a legtöbb adót fizetők között került be a városi törvényhatósági bizottságba,¹² valamint az 1893 és 1896 közötti években a Pécsi Izraelita Hitközség elnöki tisztét is betöltötte.¹³ A Wertheimer Jakab személye iránti tiszteletet mutatja, hogy temetésén Visy László főispán és Nendtvich Andor polgármester is megjelentek.

Polgári mentalitás – békében és háborúban

A zsidó gyökereikhez ragaszkodó Wertheimer és a Füchsl család tagjai tekintélyes városi polgárként pontosan tudták, hogy a szűkebb és tágabb közösség iránt kötelezettségekkel is tartoztak. A közéleti és hitéleti szerepvállalásokat egyebek mellett ez a szempont is motiválhatta. A polgári erények között kiemelt helyet betöltő – gyakorta a nyilvánosság figyelmétől kísért – jótékonykodás a két család esetében nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a rendszeres adományozók közé tartoztak, hanem ők maguk is tettek filantróp célokat szolgáló alapítványokat.¹⁴ A nagyapja rövid hitközségi elnöki időszakában létesítették a tápin-tézetet is, amiről elismerő szavakkal emlékeznek meg a hitközségtörténeti krónikák.¹⁵ Az adományozás ökomenikus jellegét mutatja, hogy Wertheimer Jakab a pécsi református templom építését is támogatta.¹⁶ A jótékonykodás sem kötődött szükségszerűen felekezeti keretekhez, hiszen éppen a nagyapja halála alkalmából adományozott a család 200 koronát a város szegényeinek, valamint további 100 koronát ajánlottak fel a városi népkonyha javára is.¹⁷ A szociális gondoskodás iránti elkötelezettség a család nőtagjait is áthatotta. Az

¹¹ Kapos könyv a pécsi könyvpiacra. *Pécsi Napló*, 1912. október 6., 11.

¹² Lásd Bérdi György: Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901. In: *A Janus Pannoniusz Múzeum Évkönyve 20–21 (1975–1976)*. Pécs, Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága, 1977, 113–125., továbbá Nagy Imre Gábor: Pécs város törvényhatósági bizottságának működése (1872–1919). In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 19. Szerk.: Kaposi Zoltán – Pilkhoffer Mónika. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2007, 188.

¹³ „... házám imádság házának hivatik minden népek számára!” A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében. Vál., szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Vörös István Károly. Pécs, Kronosz Kiadó–Pécsi Zsidó Hitközség–Pécs Története Alapítvány, 2016., 436.

¹⁴ A szülők által tett alapítványokhoz lásd Radnóti Ilona: „A jótékonykodás megment a haláltól”. Adományok és alapítványok a pécsi izraelita hitközségben a dualizmus korában. *Pécsi Szemle*, 2006/2. szám, 49.

¹⁵ Weisz Gábor: i. m., 29–30.

¹⁶ Gyűjtés a pécsi ev. ref. templom építésére. *Pécsi Napló*, 1906. szeptember 19., 3.

¹⁷ *Pécsi Napló*, 1915. február 18., 3.

anyai nagymama, Schwartz Sarolta temetési beszédét tartó Perls Ármin főrabbi kiemelte, hogy az idegen gyermekeket is magához ölelte, az árvát, elhagyatott gondjába fogadta és anyát adott számukra. „Táplálta az éhezőt, gyógyította a beteget.”¹⁸

A Füchsl család tagjai a helyi közösségi értékek gyarapításában is közreműködtek. Amint erre Ujváry Jenő a Pécsi Városi Múzeum múlt század eleji alapítása kapcsán rámutatott, a múzeum létrejöttében jelentős szerepet játszott „a polgárosodó közösség öntudatosodása”, patriotizmusa és szülőföld iránti szeretete, amely a városi lakosságot összefogta, „hogyan kedves lakóhelyük emlékeit, szépségeit, életének lüktetését saját és utódaik gyönyörűségére és okulására összegyűjtésük.”¹⁹ A megalakulást követően a pécsi polgárok adományaikkal járultak hozzá a múzeum állományának bővüléséhez. A gyarapítók közé tartoztak a Füchsl család tagjai is. Az utazásai során egzotikus helyeken is megforduló Wertheimer Jakab hagyatékának egy részét az örökösök 1915-ben a városi múzeum javára ajánlották fel. Füchsl Arnold 30 „igen becses tárgyat” ajándékozott a múzeumnak, közöttük egy régi egyiptomi vörös mázas agyagedényt, benne több ezer éves búzaszemekkel. A további adományok egyike egy 1687-es amszterdami kiadású könyv volt, amely a németalföldi jogtudós, Hugo Grotius leveleit tartalmazta. Alfréd további 18 különféle tárgyat, közöttük egyiptomi sírkamra faláról származó freskótöröredéket, római kori bronzszobrokat, valamint egyiptomi terrakottákat adományozott a múzeum számára.²⁰ Archeológiai és antik művészetek iránti érdeklődését egyértelműen a gyűjtőszennvedélyű nagyapának tulajdonította, akinek kollekcijából néhány darabot későbbi vándorútjai során is megtartott. A társzművészetek iránti fogékonyságot ugyanakkor a klasszikus zene iránti rajongás is jelzi. A zeneszeret a név nélkül említett legfiatalabb apai nagynéni – Füchsl Jenny – a szülői ház levegőjét betöltő zongorajátékáig vezethető vissza: Bach, Scarlatti, Beethoven és Mozart ekkor váltak a visszaemlékezések szerzőjének útítársáivá.

A Füchsl család a polgári családokhoz hasonlóan a gyermekek iskoláztatása során a nyelvtanulásra is gondot fordított. Noha a visszaemlékezések szerzője a Pécsi Állami Főreáliskola tanrendje szerint német- és franciaórákon is részt vett, a család számára hasznos befektetésnek tűnhetett, hogy a Török Birodalom területéről Pécsre vetődő itáliai származású Laura Barborini privát francia nyelvleckéket adjon a számára. A nyelvórák tartása mellett elismert énektanárként is működő Barborini kisasszony a francia irodalom és történelem iránt is felkeltette ifjú tanítványa érdeklődését. Bár erről külön nem esik szó, a visszaemlékezések szerzője – még eredeti családnévén – itáliai motívumokat felidéző ex librist készített Laura Barboroni számára.

Forbát Alfréd az utolsó békeévben fejezte be középiskolai tanulmányait a Pécsi Állami Főreáliskolában. A felső évfolyamokhoz kötődő önképzőkori időszakra még sok évtized távlatából is szívesen gondolt vissza, hiszen az elmúlt század első progresszív kulturális és társadalmi törekvéseinek, mindenekelőtt a *Nyugatnak* és a Társadalomtudományi Társaság folyóiratának, a *Huszadik Századnak* a hatása alatt az addigi hagyományok megújítására törekvő lelkes fiatalok számára az önképzőkör biztosította az első önálló szárnypróbálgatások színterét. A progresszív gondolatok vidéki középiskolák diákságára gyakorolt hatását mutatják a Forbát korosztályához tartozó szombathelyi Hoffmann János visszaemlékezései is, aki a premontrei gimnázium diákjaként osztálytársaival együtt szorgalmasan lapozta ugyan a *Huszadik Századot*, de a szabadgondolkodók Galilei Körétől már távol tartotta magát. „Nem voltunk forradalmárok semmilyen vonatkozásban.” Miként

¹⁸ Az Istenfélő asszony. Gyászbeszéd Wertheimer Jakabné sz. Schwartz Sarolta felett. In: Perls Ármin: *Szónoklatok IV.* Pécs, Pécsi Irodalmi és Nyomdai Rt., é. n., 167–170. Wertheimer Jakabné haláláról a *Pécsi Napló* 1907. szeptember 24-i száma emlékezett meg.

¹⁹ Ujváry Jenő: A „hely szelleme” mint múzeumalapító tényező. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 2–3. Szerk.: Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1996, 131–138.

²⁰ A városi múzeum gyarapítása. *Pécsi Napló*, 1915. április 11., 5.

Hoffmann János fogalmazott, a polgári jólét keretei között nevelték őket, s ehhez az értékrendhez tartották is magukat.²¹

A pécsi főreáliskolai és önképzőkori társak között ugyanakkor nemcsak a későbbi építész- és művészársakat találhatjuk meg, hanem a hírlap- és szépirodalom, továbbá az orvostudomány leendő képviselőit is – Raab Andor és Bodó Pál író, újságírókat, valamint Paunz János gyermekorvos, egyetemi tanársegédet –, jelezvén a főreáliskola és különösen az önképzőkör intellektuálisan nyitott légkörét. A visszaemlékezésekben Pali néven szereplő gyermekkori jóbaráttal, Bodó Pállal, valamint Raab Andorral a középiskolás évek után is kapcsolatban maradhattak, legalábbis erre utal, hogy amikor a Szent György Czeh 1916-ban száz számozott példányban megjelentette Forbát Alfréd tíz ex librisét, a könyvjegyek megnevezettjei között mindketten szerepeltek.

Az első világháború éveit alatta hátrországi polgári lakosság számára az egyik legfontosabb erénynek, egyben természetesen kötelezettségnek a hadban álló ország támogatása számított. A hadbavonultak, illetve a hátramaradtak megsegítésére irányuló – a polgárok széles körét cselekvésre buzdító – ruha-, alapanyag- és pénzügyi akciókban a Füchsl család tagjai oly módon vettek részt, hogy a szülők mellett már a fiú- és leánygyermek is közreműködtek.²² A legidősebb testvér, Emmi a Pécsi Hadsegélyező Bizottság önkéntes tisztviselőjeként is tevékenykedett. Munkája elismeréseként a Vöröskereszt II. osztályú díszjelvényét kapta a hadiékítménnyel.²³ Visy László főispán is feljegyezte naplójába a segélyakciókban aktívan ténykedők között a jeles rajzolóként aposztrofált – mellesleg hadba vonulás előtt álló – Alfréd nevét.²⁴

A Pécsi Nemzeti Kaszinó termeiben 1914 őszén megnyílt kiállításon ugyanakkor a közönség Forbát Alfréd 52 eredeti rajzát vásárolhatta meg, amelyeket a sajtó jóslata szerint is nagy művészi jövő előtt álló budapesti műegyetem hallgatójából a célből ajánlott fel a kiállítást rendező segélybizottság számára, hogy az eladásból befolyt összegből pamutfonalat vásároljanak.²⁵ Szőnyi Ottó, a Pécsi Városi Múzeum igazgatója a *Dunántúl* című napilap hasábjain méltatta Forbát Alfréd grafikai és litográfiai. Elismeréssel írt a lokálpatriotizmusról tanúskodó motívumokról – a székesegyház és a Tetye környékét megőrkítő alkotásokról –, a bájós színekről és a hajszálfinom vonalakról, valamint a „gondolati elmélyedést” tükröző művekről: „a halál meghátrál a kertel övezett házikó előtt”.²⁶ A visszaemlékezések szerzője – kibontakozó művészettörténeti érdeklődése folytán – ekkoriban került szorosabb szakmai kapcsolatba Szőnyi Ottóval. S ha már a Tetyéről is szó esett: a *Dunántúl* 1917. augusztusi lapszámaiban éppen Szőnyi Ottó cikke nyomán érdekes vita bontakozott ki a Tetye szó eredetével, helyes kiejtésével és írásmódjával – Tetye vagy Tetye – kapcsolatban. A vitában a családnévét addigra már megváltoztatott Forbát Alfréd egyrészt a kifejezés török eredete mellett érvelt, másrészt pedig amellet foglalt állást, hogy miközben egyaránt helyesnek tartható a korábban elfogadott rövid – Tetye – és az újabban általánosan követett hosszú – Tetye – kiejtés, a „mai nemzedék fülét inkább a tetye sérti”.²⁷

Noha nincs különösebb nyoma annak, hogy Forbát Alfréd a szorosabb értelemben vett

²¹ Hoffmann János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944.* Szombathely, 2001, 45.

²² A pécsi segélyakció keretében például Füchsl Arnold és neje, Wertheimer Gizella 250, a gyermekek közül Emmi 20, Alfréd 20, Elemér 5, Irma 5 koronát ajánlottak fel. *Pécsi Napló*, 1914. augusztus 7., 4.

²³ *Pécsi Napló*, 1915. december 24., 2–3.

²⁴ Radó Bálint: „Ajtóm mindenki előtt nyitva áll.” Nagyatádi dr. Visy László, Pécs szabad királyi város főispánja és a hátrország. In: *A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború.* Szerk.: Bősze Attila. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2017, 169.

²⁵ Kórséta a pécsi harctéri kiállításon. *Pécsi Napló*, 1914. október 25., 4.

²⁶ Szőnyi Ottó: A grafika a háborús jótékonyág szolgálatában. *Dunántúl*, 1914. október 18., 3. Ez a motívum közzönt vissza a Hajdu Imre számára készített ex librisen.

²⁷ Irodalmi vita a Tetye körül. *Dunántúl*, 1917. augusztus 17., 3–4.

hitélet iránt különösebb affinitást mutatott volna, a családi örökség részét jelentő zsidó közösségi érzés erősen élethetett benne. Erre utalhat, hogy a pécsi izraelita hitközség Biblia-Társasága által a Kiss József költő hetvenedik születésnapja alkalmából rendezett ünnepélyen a sajtó által sikeresnek tartott felolvasásban tekintette át az ünnepelt költő mozgalmasságát.²⁸ A közösségi kötődés további megnyilvánulását jelenthette, hogy az *Egyenlőség* című zsidó felekezeti hetilap 1916. évi chanukka – a fény ünnepe – alkalmából megjelent mellékletének címlapját is Forbát Alfréd tervezte. Ezek az emocionális kötelekek az életút későbbi szakaszában is magukkal kísérték.²⁹

Forbát Alfréd és a magyar századforduló

„Szeptemberben elhatároztam, amit már jó ideje fontolgattam, hogy otthagynom a budapesti műszaki egyetemet, amelynek nem volt városépítész-tanára, és tanulmányaimat Münchenben, a széles körben ismert Theodor Fischernél folytatom. Ez a politikai tevékenységem végét is jelentette, amely majdnem eltérített a szakmámtól. 1918. október 2-án hagytam el Magyarországot, három héttel a forradalom kitörése előtt. Ugyanezen a napon temették el Szabó Ervint...” – írja Forbát Alfréd a visszaemlékezéseiben magyarországi távozásáról. Fizikailag ugyan elhagyta az országot, de a fiatal diák élményei és találkozásai a századforduló magyar szellemi életének progresszív köreiből forogva élete végéig elkísérték. Emlékiratának első fejezetében – miként arra a fentiekben is utaltunk – részletesen ismerteti a pécsi miliót, ahonnan a budapesti Galilei Körbe és a Magyar Radikális Pártba érkezett. Ezzel egy körülbelül 3000 fős³⁰ hálózat tagjává vált, amely 1900 és 1918 között a magyarországi progressziót alkotta és formálta a kultúra minden területén: a képzőművészetektől a zenén át a politikáig.³¹

²⁸ Kiss József ünnepély. *Pécsi Napló*, 1914. február 24., 6.

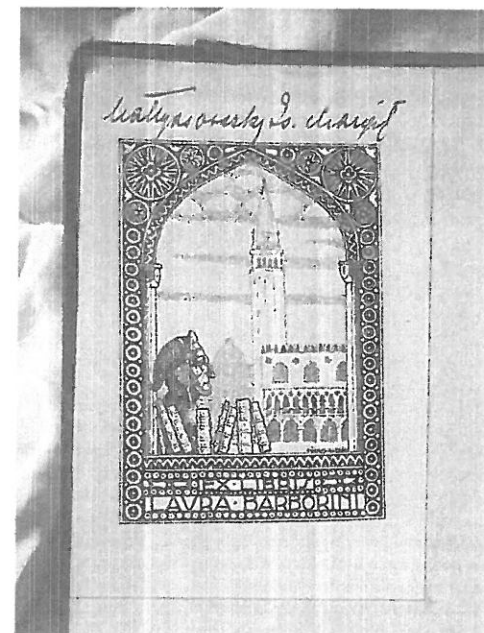
²⁹ Közismert, hogy Forbát Alfréd tervei nyomán készült el 1926-ban az első világháború pécsi zsidó hősei előtt tisztelgő, a zsinagóga északi falán elhelyezett emléktábla, továbbá a pécsi zsidó temetőben a holokauszt áldozatainak emléket állító – a jeruzsálemi siratófalat idéző – Mártírelékmű is. Az akkor már Svédországban élő Forbát Alfréd nemcsak az építészeti tervek készíttette el, hanem az emlékműre felvett héber szöveg kiválasztásában is közreműködött. Lásd Forbát Alfréd levele Róth Sándor hitközségi elnöknek a pécsi izraelita temetőben lévő Mártírelékművel kapcsolatban. Ákelund, 1948. április 14. In: „... házam imádság házána hívják minden népek számára!” *A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében*, i. m., 424–425.

³⁰ Fenyő D. Mario: *A Nyugat hőskora és háttéré*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001, 132.

³¹ Fenyő D. Mario a következő csoportokat sorolta a progresszióhoz: a *Huszadik Század* című szemle és a Társadalomtudományi Társaság; a szemlét 1900-ban alapították a Társaság csak két évvel később szerveződött hivatalosan; a Társaság szabadegyeteme a Társadalomtudományok Szabad Iskolája, mely részben a munkásoktatást is szolgálta, 1906-ban indult; a Thália Társaság, amely 1904-től 1909-ig működött (Lukács György, Bánóczy László, Benedek Marcell és Hevesi Sándor fémjeltezték ezt a vállalkozást); a MIÉNK – Magyar Impresszionisták és Naturalisták köre, melyet 1907-ben szerveztek. Első kiállításuk 1908 januárjában nyílt meg; Martinovics Szabadkőműves Páholy: 1908. május 27-én alapították; a Galilei Kör: 1908-ban hozták létre elsősorban jog- és orvostanhallgatók. A Galilei Kör a Szocialista Diákok szervezetéből nőtt ki, amely Szabó Ervin köré tömörült, és szoros kapcsolatokat ápol a Szociáldemokrata Párttal. A feminista szervezetek, amelyeknek szervezői közül Bedy-Schwimmer Róza és Glücklich Vilma például állandó előadói voltak a Társadalomtudományi Társaság által szervezett szabadegyetemnek. A Nyolcak, amely első kiállítását 1909 decemberében rendezte, de hivatalosan 1911. április 13-án alakult meg. Azok a csoportok, amelyek az általános választójogért küzdöttek. Ezek között az első az Általános és Titkos Választójogi Liga volt, mely 1905-ben alakult. A Nemzeti Választójogi egyesület 1910-ben alapították. Az UMZE (Új magyar zenei egyesület) 1911-ben jött létre. A Polgári Radikális Párt, amely 1914-ben alakult. A Lukács György és Balázs Béla köré szerveződött Vasárnapi Kör

Az *Egyenlőség* című zsidó folyóirat 1916. évi egyik ünnepi – chanukkai – mellékletének címlapja; Forbát Alfréd rajza

Ex Libris Laura Barborini; Forbát Alfréd munkája

A hálózat tagjai azok voltak, akik vagy anyagilag, vagy konkrét tevékenység formájában tartották fenn az adott csoport, mint például az UMZE, vagy a Társadalomtudományi Társaság, a MIÉNK, vagy a Forbát által is többször említett Galilei Kör működését.³²

E szellemi kör pontos feltérképezését a hiányos forrásokon túl az is megnehezíti, hogy sokan akár több csoportban is kulcsszerepet játszottak. Így a Társadalomtudományi Társaságnak, a századelő egyik – ha nem legnagyobb hatású – formációjának számos tagja felbukkant a szabadkőműves páholyokban vagy a Szociáldemokrata Pártban (például Ágoston Péter jogtudós). Ez a tény utal a csoportok közötti, és ezzel a hálózat átjárhatóságára, továbbá arra a szövevényes kapcsolatrendszerre, amely sokszor barátságokon, szerelmeken, házasságokon alapulva kötötte össze a különböző csoportok tagjait egymással. Ahogyan Pók Attila fogalmazott: „Nem kímélik őket a magánéleti viharok, neuraszténias nyugtalanságok sem. Klasszikusan szép barátságok születnek, féktelen haragok választják el őket.”³³

Ez a körülbelül három ezer fős magyar progresszió egyértelmű kisebbséget jelentett a magyar társadalomban a századelő és a világháború között. Noha erős szálakkal kötődött a Szociáldemokrata Párthoz (például a munkásoktatás területén), helyzete politikailag és kulturálisan egyaránt marginálisnak tűnt. Hatásuk azonban – ezt újra és újra hangsúlyozni kell – mind a kultúra, mind a szellemi tudományok területén felmérhetetlen. Beszélgetéseik-ben, akcióikban modern, demokratikus egyenlőbb Magyarországot vizionáltak. Tevékenységük átfogta a művészeteket, az irodalmat, a tudományos gondolkodást és az oktatást. Gondoljunk a Forbát által említett Társadalomtudományi Társaság 1906-ban indított Társadalomtudományok Szabad Iskolájára vagy a Forbát által aktívan támogatott 1908-ban alakult Galilei Körnek a munkásokat oktató tanfolyamaira. De hasonló célt tűzött ki nyolc évvel később a Vasárnapi Kör által indított Szellemi Szabadtudományok Iskolája is.

Feltűnő, hogy ezeknek a csoportoknak a tevékenysége egészen az első világháborúig a kultúra területén bontakozott ki. Az, hogy a progresszió elsősorban a kulturális életben jelentkezett, nem magyar sajátosság, amint erre Szabó Miklós mutatott rá *A magyar polgári radikalizmus és a hasonló külföldi mozgalmak* című munkájában: „A magyar polgári radikalizmussal rokonnak azokat a mozgalmaként tevékenykedő vagy kimagasló személyek nevével jellemezhető politikai áramlatokat tekintjük Közép- és Kelet-Európában, amelyek a teljes vagy viszonylagos elmaradottság, a feudális társadalmi-politikai örökség felszámolásának feladatából kiindulva a liberalizmus megújítási kísérleteihez vagy a kispolgári-entellektüel harmadik utasághoz jutottak. Ezeket összehasonlíthatóvá teszi az, hogy törekvéseiket (...) a szellemi élet területén igyekeztek elsősorban megvalósítani.”³⁴

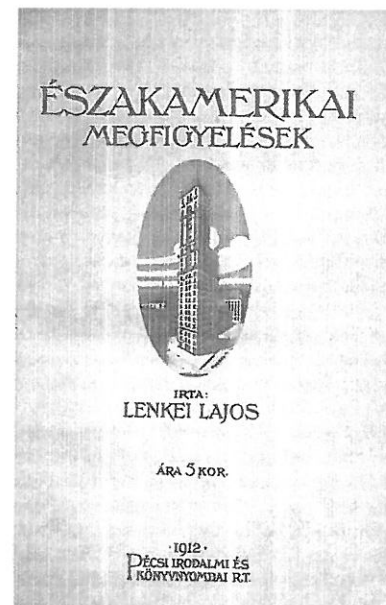
Ily módon rokonítható az itthoni kezdeményezésekkel Friedrich Naumann kísérlete, a *Nationalsozialer Verein*, a bécsi Karl Kraus által szerkesztett *Die Fackel*, amelyet Pesten is

1915 elejétől. A felsoroláshoz tartozik még a *Huszadik Századon* kívül a *Nyugat* és köre is, a *Világ* című folyóirat, valamint a rövid életű, Lukács és Fülep Lajos szerkesztette *Renaissance* című lap is. Fenyő D. Mario: i. m., 32.

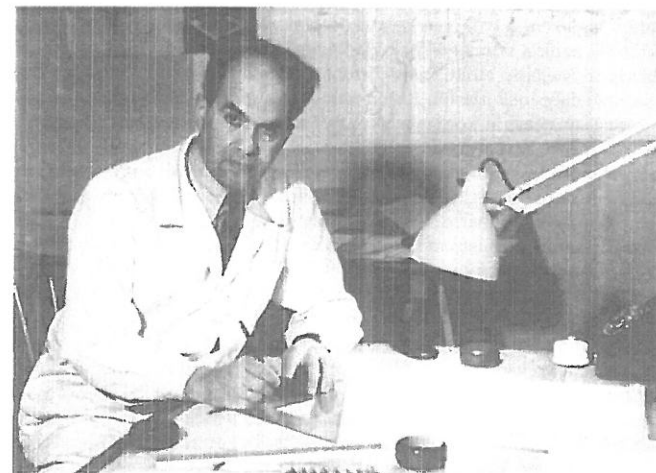
³² Ugyan átfogó statisztika nem áll rendelkezésünkre, de néhány olyan, névvel és címmel ellátott taglista fennmaradt, amelyből hozzávetőlegesen becslések tehetőek. Litván György például többször idézi a Társadalomtudományi Társaság taglistáit – ezek közül jó néhányat megőriztek a *Huszadik Század* hasábjai. A taglistákból nemcsak a Társaság aktív magjára következtethetünk, hanem valamennyire annak szociális összetételére is. A laci-cimek, de sokszor maguk a nevek is információt nyújthatnak származás, háttér szempontjából. A Galilei Kör 1912-es névsora például ezernél is több tagot számlált, s a tagok nagy része a zsidó társadalom szegényebb családjaiból származott. Tegyük hozzá, ezt a listán kívül más források is megerősítik.

³³ Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása – A Huszadik Század társadalom-szemlélete 1900–1917*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 17.

³⁴ Szabó Miklós: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában* <http://mek.oszk.hu/02200/02220/html/> In: *Magyarország története, 1890–1918, Szerk.: Mucsi Ferenc*, Budapest, Akadémiai, 1978 (XII. fejezet. 873–1002., 1344–1349.)

Lenkei Lajos könyvének címlapja; a rajz Forbát Alfréd munkája

Forbát Alfréd

sokan olvastak, T. G. Masaryk első világháború előtti elméleti munkássága, amely rokonítja őt Jászival, a német *Die Aktion* című folyóirat és annak köre, amely Kassák Lajosnak szolgált mintául, vagy évekkel korábban a Thália Társaság kezdeményezése, amely sokban támaszkodott a berlini Otto Brehm színházára.³⁵

Mindenképpen rokonítja ezeket a közép-európai kezdeményezéseket az a körülmény, hogy a politikán, illetve annak struktúráin kívüli kezdeményezések voltak, jelentős értelmiségi támogatást élveztek, és tevékenységi körük elsősorban a kultúrát fogta át. Ami azonban egyértelműen a magyarországi csoportok sajátossága volt, az egyfelől a politikai problémákra való intenzív reagálás, másfelől pedig a progresszió szervezeteinek és csoportjainak a Szociáldemokrata Párthoz – ekkor az egyetlen tömegmozgalomhoz – fűződő személyes ismeretségeken, oktatói tevékenységen alapuló kapcsolata. Ez részben enyhítette a progresszió csoportjainak légüres térben való mozgását. A magyarországi progresszív mozgalomhoz tartozó csoportok vázlatos áttekintése egyértelműen bizonyítja Szabó Miklós megállapítását: tevékenységük elsősorban a kultúra területén manifesztálódott. A tevékenységi körön kívül és a személyes ismeretségeken túl az is összekötötte őket, hogy az Európa iránti nyitottságuk nemcsak passzív formában, hanem aktívan – nemzetközi konferenciákon való részvétel (feministák), idegen nyelvű publikálás (például Szabó Ervin) – is megmutatkozott. Hozzá kell tennünk, az ezekben a körökben aktív értelmiségiek, alkotók, művészek sokszor külföldet megjárt, európai egyetemeken tanult emberek voltak, így ez is elősegítette a tapasztalatcserét és az információáramlást. Ez még a Galilei Kör esetében is jellemző, noha szociális összetételét nézve a kör diáktagsága elsősorban proletár és kispolgári zsidó családokból került ki, így sokaknak még a tanítási költségek előteremtése is nehézséget okozott. Mégis jelen volt a szellemi igény a legújabb eszmék, gondolatok befogadására. Ez nemcsak a Galilei-füzetekben lefordított és publikált idegen nyelvű irodalomban öltött testet, hanem az előadássorozatokban is, melyben a kor neves európai gondolkodói, például Eduard Bernstein és Werner Sombart is tartottak előadást.

Forbát visszaemlékezése mindkét idézett állítást igazolja: egyfelől a csoportok közötti átférhetőséget, másfelől a bonyolult emberi kapcsolatrendszereket, amelyek a kulturális teret alakították és a hálót fenntartották. A közölt fejezet alapján Forbát, a fiatal építész-hallgató viszonylag könnyen elhelyezhető a hálózatban, hiszen a Radikális Párt egyik legfiatalabb, aktív tagjaként a *Világ* szerkesztőségében végzett munkája alapján egyértelműen azonosíthatók azok a személyek, akikkel esténként egy kávézóban találkoztak. Jászi mellett többször is melegen említi Szabó Ervint, aki a magyar progresszió egyik központi, integratív személyiségének számít. Szabó nemcsak a modern magyar közművelődésért tett sokat – megszervezte a könyvtárhálózatot az angol public library mintájára –, de meghatározó szerepet játszott a Galilei Kör kialakulásában és forradalmi szellemiségében: „Nem zárhatom le az emlékezéseim első szakaszát anélkül, hogy ne említsem meg találkozásomat Magyarország legnagyobb forradalmi teoretikusával, a magyar népi könyvtár alapítójával és a fővárosi könyvtár vezetőjével, Szabó Ervinnel”.

Forbát kortársának (talán ismerték is egymást), a festő és illusztrátor Gergely Tibornak, Lesznai Anna második férjének visszaemlékezéséből³⁶ tudjuk, hogyan találta meg ez a fiatalabb generáció a magyarországi haladó mozgalomhoz, gondolkodáshoz vezető utat. Nemzedékük más, már jóval kritikusabb gondolkodásmintákat sajátított el, mint a századfordulón a Társadalomtudományi Társaságot, Thália Társaságot, *Nyugatot* alapítók. Forbátot és kortársait olyan középiskolai tanárok is oktatták, akik esetleg maguk is tagjai voltak a Társadalomtudományi Társaságnak, vagy ismerték a *Huszadik Század* írásait, esetleg szabadkőműves szervezetekben vagy a haladó szellemű Magyar Tanárok Egyesületében tevékenykedtek. Forbát nemzedékének lehetősége nyílt arra, hogy a progresszió műhe-

³⁵ Ensemble des Deutschen Theaters

³⁶ Gergely Tibor Interjú. 1974. október 7. Sign.: 659/5/B. Petőfi Irodalmi Múzeum

lyeit, infrastruktúráját teljességében használja: ezek a fiatalok jártak a Galilei Körbe, ők látogatták a Nyolcak kiállításait, ők olvasták a *Nyugatot* és *A Tettet*, a *Világot* vagy a *Népszavát*. Ugyanakkor a szülői ház is befolyásolhatta a szellemi útkeresést, hiszen a Füchsl és a Wertheimer család polgári középosztályi ideákat követő társadalmi, szociális, hitéleti aktivitása, valamint a főreáliskolai önképzőkör progresszív társadalmi eszmék iránt is nyitott légköre mély nyomokat hagyhatott a visszaemlékezések felnőttkor határát elérő szerzőjében. Ezeknek a némiképp ellentétes előjelű, de egymást mégiscsak erősítő impulzusoknak a fővárosban, illetve a világháborúban szerzett tapasztalatok adtak további nyomtérket. Rádadásul a fővárosban egy olyan hálózathoz is kapcsolódhatott, amelynek tagjait hasonló ideák és értékek fűzték egymáshoz. Nem tekinthető véletlennek, hogy a Galilei Körhöz csatlakozó Forbát Alfréd 1917/1918 fordulóján éppen a fővárosi diákság szociális helyzetének javítása érdekében aktivizálta magát. A hírlapi tudósítás szerint az éhező diákok megsegítése érdekében tartott fővárosi anketon Forbát Alfréd számolt be a megjelenteknek a Nagy Ferenc közéleti állami kárnál tett tárgyalások eredményéről.³⁷ A visszaemlékezések szerzője szinte bizonyos volt abban, hogy ezzel a lépésével édesapja megrökönyödését fogja kiváltani. Az sem lehetett ugyanakkor a véletlen műve – noha erről a visszaemlékezésekben nem esik szó –, hogy amikor a *Huszadik Század* elhíresült „zsidókérdés” anketóját követő vita idején Martinovich Sándor antiszemita hangvételű pamfletet jelentetett meg,³⁸ Forbát Alfréd mindvégig visszafogott hangnemű röpiratban cáfolta meg a pécsi jezsuita pap-tanár „zsidó pszichéről”, „zsidó önzésről”, „zsidó nemzetköziségről”, valamint zsidó gazdasági és irodalmi fölényről vallott előítéletes nézeteit.³⁹ Röpiratában emellett érvelt, hogy minden népnek és egyének veleszületett emberi joga „az embertársával való teljes egyenjogúság s a szabadság”. A zsidókérdés pedig véleménye szerint igen nagy mértékben annak a keresztény társadalomnak a bűne, amely két évezreden keresztül megtagadta a zsidóságtól az emberi jogokat. A mulasztást ugyanakkor a zsidóság egyenjogúsítására irányuló törekvések próbálták a 19. század folyamán jóvátenni.⁴⁰

Forbát Alfréd visszaemlékezésének itt közölt részlete nemcsak ablakot nyit erre a világra, hanem segít árnyalni és megérteni a kor ifjúságának szellemi útkeresését.⁴¹ Ugyanakkor a hagyaték és a korabeli források további kutatása előmozdítja a kapcsolati hálókat pontosabb feltárását és annak elemzését.

³⁷ Az éhező diákokért. *Népszava*, 1917. november 16., 7.

³⁸ Martinovich Sándor: *A zsidókérdés*. Pécs, 1918.

³⁹ Forbát Alfréd: *A zsidókérdés. Jegyzetek Martinovich Sándor S. J. könyvéhez*. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., 1918.

⁴⁰ Uo., 31–32.

⁴¹ Itt szeretnék jelezni, hogy a magyarországi zsidóság részvétele a progresszív mozgalmakban véleményünk szerint nem egyedül a szülők elleni lázadással magyarázható. Ez a nézet (legutóbb Standeisky Éva: Kassák viszonya a zsidókhoz. *Élet és Irodalom*, 2019. június 14.) továbbra is tartja magát, noha Litván György, Karády Viktor vagy Enzo Traverso és mások kutatásai ennél sokkal árnyaltabb képet vázolnak fel a témáról. Lásd Litván György: Szellemi progresszió a századelőn. In: *A zsidókérdésről*, 11–27., Enzo Traverso: *Die Marxisten und die jüdische Frage*. Mainz, 1995, 51–59., Gantner Eszter: *Budapest–Berlin. Die Koordinaten einer Emigration 1919–1933*. Stuttgart, 2011, 87–100.

ÉTER: A félig bevallott élet (Csoóri Sándor: *Ejti nap – Nappali hold-
zetek, töredékek, 1955–1989, 1990–2011*) 884
I JÓZSEF: Harcban álló valóságok (György Péter: *Faustus Afrikában.
a valósággal*) 893
ILA: Apokalipszis 1986 (Craig Mazin: *Csernobil*) 901

KÉPEK

ZLÓ fotója 734
ÁT ALFRÉD munkáiról 839, 841

*Íratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap
és Pécs Város Önkormányzata támogatásával jelenik meg.
Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható

Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Irodalom Háza, Széchenyi tér
nyvesbolt, Széchenyi tér 7. –
vánház, Színház tér 2.

I: Írók Boltja, 1061 Bp., Andrássy
g Múzeum, 1095 Bp., Komor Mar-
vető Café, 1074 Bp., Dohány u.13.

budapesti és vidéki
ban:
bolt
sbolt, 1. emelet
yvesbolt
önyvesbolt
nyvesbolt, 1. emelet

Mammut Könyvesbolt
Oktogon Könyvesbolt
Stop Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

lenkor.net

990,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

TÉREY JÁNOS: Mont Ventoux, avagy „Jánoska pajtája” (*Egy civis vallomásai*) 729
ÁGOSTON ZOLTÁN: Térey János (1970–2019) 735

*

FARKAS PÉTER: A férfi, aki örökké a Luxembourg-kertben ült (*elbeszélés*) 737
HANS MAGNUS ENZENSBERGER versei 764
MARNO JÁNOS versei 772
VÖRÖS ISTVÁN versei 775
DEMÉNY PÉTER versei 777
DARVASI LÁSZLÓ: Magyar sellő (*Kleist-átirat*) 779
EGRESSY ZOLTÁN: Jónak mutatkozott (*novella*) 783
DEÁK JÚLIA: A dac születése (*novella*) 788
SAUSIC ATTILA: A szem nem változik (*regényrészlet*) 793
MESTERHÁZY BALÁZS: Törecsek (*részlet egy verses regényből*) 799
TURI TIMEA versei 803
GYUKICS GÁBOR versei 805
GÁTI ISTVÁN versei 806
SZÉKELY SZABOLCS versei 808
TATÁR GYÖRGY: Angyali vendégség (*Képzeltelméleti esszé*) 810

Bauhaus 100

FORBÁT ALFRÉD: Egy építész visszaemlékezései négy országból (*részlet*) 819
GANTNER ESZTER – SCHWEITZER GÁBOR: Forbát Alfréd visszaemlékezéseiről
(*tanulmány*) 833
FORGÁCS ÉVA: Lezáratlan történet (*A Bauhaus centenáriumiára*) 844
SEREGI TAMÁS: Képtelen paragoné (*Kállai Ernő és Moholy-Nagy László vitájáról*) 850

*

RADNÓTI SÁNDOR: Az életmű folytatása (*Bodor Ádám: Sehol*) 858
PALOJTAY KINGA: A szív tintafoltos hazája (*Szív Ernő: Meghívás a Rienzi Mariska
Szabadidő Klubba*) 861
SZÁNTAI MÁRK: Az elbeszélés nehézségei (*Mesterházy Balázs: Gesztenye placc*) 865
KISANTAL TAMÁS: Apokalipszis tegnap (*Margaret Atwood: MaddAddam-trilógia
[Guvat és Gazella; Az özönvíz éve; MaddAddam]*) 868
MELHARDT GERGŐ: Ellenpélda (*Háy János: Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom.
Újraélesztő könyv*) 875

Jelenkor • 2019. július – augusztus

2019

JULIUS-AUGUSZTUS